डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि काँग्रेस

- १ -

लोकप्रातिनिधिक जबाबदार राज्यपद्धतीचा अंगीकार हिंदुस्थानात केला जावा अशी मागणी इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या वर्गाकडून पुढे येऊ लागली तेव्हा हिंदुस्थानावरील आपल्या राज्याची सुरक्षितता कशात आहे, याचा शोध घेण्यास इंग्रज राज्यकर्ते व प्रशासक यांनी जारीने सुरुवात केली. हिंदुस्थानात अनेक धर्मांचे, वंशांचे लोक राहतात आणि त्यांच्यात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अंतर आहे, त्यांच्या हितसंबंधामध्ये विरोध व संघर्ष आहे, या वस्तुस्थितीत त्यांना फार मोठे आश्वासन मिळाले. इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या स्थापनेच्या वेळी व्हाइसरॉय असलेल्या लॉर्ड डफरिन यानी हिंदी समाजाचे रेखाटलेले चित्र लक्षात घेण्यासारखे आहे. डफरिन म्हणतात, "हिंदुस्थान अनेकानेक पृथक् राष्ट्रीय समूहांचा मिळून बनलेला आहे. वेगळे धर्म, वेगळे विधी व संस्कार, वेगवेगळ्या भाषा; इतकेच नाही तर, परस्परांमध्ये विसंवाद निर्माण करणारे पूर्वग्रह, एकमेकांमध्ये वितुष्ट निर्माण करणारे रीतिरिवाज व त्यांचे मूलस्रोत आणि परस्परविरोधी ऐहिक हितसंबंध यांच्यामुळे हे लोकसमूह एकमेकांपासून अधिकच दुरावलेले आहेत. खेरीज प्रागैतिहासिक युगापासून ते थेट वर्तमानयुगापर्यंत जे विभिन्न टप्पे मानवजातीने सुसंस्कृततेच्या व प्रगतीच्या वाटचालीत ओलांडले, ते सर्व टप्पे वेगवेगळ्या समूहांच्या रूपाने जिवंत स्वरूपात येथे आढळतात." 'विविधतेत एकता' हे भारतीय समाज व संस्कृती यांचे गुणवैशिष्ट्य आहे असे सांगण्यासाठी डफरिन यानी हा प्रपंच केलेला नव्हता हे सांगावयास नको. हिंदुस्थान हे एक राष्ट्र आहे असे समजून त्यास स्वराज्याचे अधिकार देणे कसे अशक्य, अव्यवहार्य व अहितकारक आहे, येथे इंग्लंडच्या धर्तीची जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यपद्धती अंगीकारणे कसे चुकीचे होईल, हे दाखवून देण्यासाठी हा सारा प्रपंच होता.

मुसलमान, पारशी, ज्यू, अँग्लो-इंडियन, हिंदी, ख्रिश्चन या जमाती भिन्नधार्मिक असल्याने त्यांचे वेगळेपण चटकन ठसण्यासारखे व मान्य होण्यासारखे होते. पण यांच्या वेगळ्या, पृथक् 'राष्ट्रीयत्वा'वर भर देणे पुरेसे नव्हते; कारण उर्वरित समाजाचे आकारमान पुरेसे मोठे होते. राष्ट्रसभेची चळवळ ही प्रथमपासूनच सर्वसमावेशक होती. तरीपण, स्वाभाविकपणे हिंदू समाजाचे या संघटनेच्या अनुयायांमधील आधिक्य मोठे होते. तेव्हा, केवळ अन्यधर्मीय जमातींच्या पृथक्पणावर भर देऊन न थांबता, 'हिंदू' म्हणून ओळखला जाणारा समाजही कसा एकसंघ नाही; या एका हिंदू समाजाच्या पोटातही खरे तर पृथक् अशा जमाती असून त्यांच्यात एकराष्ट्रीयत्व निर्माण होणे कसे अशक्य आहे, हे दाखवून देण्यावर तेवढाच भर दिला जाऊ लागला. हिंदू समाज जातिव्यवस्थाधिष्ठित आहे या वस्तुस्थितीचा या कामी इंग्रज राज्यकर्त्यांनी पुरेपूर उपयोग करून घेतलेला दिसतो.

भारतातील कोणत्याही प्रदेशात ज्या अनेकानेक जाती आढळतात, त्या सर्वांची उत्पत्ती एकाच पद्धतीने झाली असे म्हणणे शक्य नाही; पण एक गोष्ट खरीच की, एकेक जात-उपजात म्हणजे एकेक पृथक् वांशिक-सांस्कृतिक टोळीसमाज वा लोकसमूह असे जरी नसले तरी, मुळात एक असलेल्या लोकसमूहाचे तुकडे असे जातींचे स्वरूप

नाही; अनेक पृथक् वांशिक-सांस्कृतिक (एथ्निक) लोकसमूह/टोळी समाज यांच्या एकत्र बांधणीमधून जात्यधिष्ठित भारतीय समाज आकारास आला असला पाहिजे. या घटनेकडे दोन प्रकारे पाहता येते. मुळात कधीकाळी पूर्णतः वेगळ्या असलेल्या लोकसमूहांच्या पृथकपणावर जोर देता येतो किंवा जातपातीच्या विषम व श्रेणीप्रधान व्यवस्थेच्या आधारे का होईना, पण त्यांच्या साहाय्याने एका समाजाची बांधणी झाल्यामुळे आलेल्या एकात्मतेवर भर देता येतो. जातिभेदांमधील उच्चनीचता व कनिष्ठ जातीयांवरील अनेक निर्बंध दूर करून भविष्यात आणखी एकात्म असा समाज निर्माण करण्याची भूमिका काँग्रेसच्या नेत्यांनी अंगीकारलेली होती, तर पृथकपणावर जोर देऊन, एकाच समाजाचे हे घटक आहेत हे मान्य न करण्याकडे इंग्रज राज्यकर्ते व सनदी प्रशासक यांचा कल होता.

हिंदू समाजातील विविध जातिजमातींनी आपल्या वेगळेपणावर भर देऊन फुटीर भूमिका घेतली तर काँग्रेसची चळवळ अटळपणे दुबळी बनणार ही गोष्ट इंग्रजांनी ओळखली होती. मुसलमानांना काँग्रेसच्या चळवळीपासून वेगळे करण्यासाठी त्यांना विशेष परिश्रम घ्यावे लागले नाहीत. मुसलमानी राजवटीच्या कालखंडापासून राजकीय सत्तेच्या मुद्द्यावरून येथील हिंदू व मुस्लिम समाजांतील वरिष्ठ वर्गीयांमध्ये स्पर्धा, तणाव व संघर्ष होताच. नव्या इंग्रजी राज्यात शिक्षण व नोकऱ्या चाकऱ्या, व्यवसाय या क्षेत्रांतील आघाडीच्या आधारे व त्याहीपेक्षा बहुसंख्येच्या जोरावर हिंदु समाज राजकीय सत्तेच्या क्षेत्रात आपणावर कुरघोडी करील या वरिष्ठवर्गीय मुसलमानांच्या मनातील भयाला चुचकारून, त्याला खतपाणी घालून फुटीर मुस्लिम राजकारणाला इंग्रज राज्यकर्त्यांनी लवकरच बळकटी आणली.

हिंदू समाजातील जाती व पंथभेदांचीही त्यांनी अशाप्रकारे दखल घेतली की ज्यामुळे फुटीर राजकीय अस्मितेचा व मागण्यांचा परिपोष व्हावा. दशवार्षिक जनगणना करीत असताना जातिजमाती व पंथ यांची जेवढी वेगवेगळी नोंद करता येईल, तेवढी करण्यामागे केवळ समाजशास्त्रीय/मानववंशशास्त्रीय जिज्ञासा व ज्ञानलालसा नव्हती. या सर्व उपक्रमाला एक निश्चित राजकीय टोक होते. एका विचारप्रणालीचे (आयडियालॉजी) जनगणना हे हत्यार होते. मोर्ले-मिंटो सुधारणांच्या वेळी इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या ध्यानात आले की, जबाबदार लोकप्रातिनिधिक राज्यपद्धती प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने होणारी वाटचाल आपण आता रोखू शकणार नाही; तिची गती धिमी राहील हे आपण फार तर पाहू शकू. घटनात्मक सुधारणांचे हप्ते दर आठ-दहा वर्षांनी द्यावे लागणारच; पण ते देत राहूनही खरी सत्ता आपल्याच हाती कायम राहावी या दृष्टीने कोणत्या क्लृप्त्या करता येतील, याचा विचार ते करू लागले तेव्हा हिंदी समाजातील भेदाभेद हा एक अत्यंत उपयुक्त मुद्दा आहे ही गोष्ट त्यांनी हेरली. त्यांनी असे एक वातावरण निर्माण केले जे स्वतःच्या जातिजमातीचे पृथक्करण आणि एक ना एक प्रकारचे 'मागासलेपण’ वा 'कमकुवतपण' पुढे करून जादा प्रमाणात प्रतिनिधित्व मागण्यास जातिजमातींना उद्युक्त करील. याचा एक परिणाम सरळच असा होता की, सर्वांना विशेष प्रकारची वागणूक व प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व देऊन झाल्यावर उरतील तेवढ्याच जागा 'सर्वसाधारण' या कोटीत काँग्रेससारख्या चळवळीच्या आटोक्यात राहतील.

काँग्रेसला ज्या जागा जिंकणे सहज शक्य आहे, त्या जागा कमी करूनच इतरांना दिल्या जायच्या असल्याने असे सर्व समूह व त्यांचे प्रतिनिधी हे काँग्रेस व काँग्रेसची चळवळ यांना विरोधी राहण्याची शक्यता अधिक होती. इतकेच नव्हे

तर उद्या ब्रिटिश येथून गेले व स्वराज्य मिळाले की प्रमाणाबाहेर विशेष प्रतिनिधित्व टिकून राहीलच अशी खात्री देता येत नव्हती. असे विशेष प्रमाणातील प्रतिनिधित्व हे ब्रिटिश राजवटीच्या कृपेनेच टिकून राहणार हे माहीत असल्याने, ब्रिटिशांचे राज्य येथे टिकून राहण्यात या समूहांचा स्वार्थी हितसंबंध तयार होत होता. म्हणजे हिंदी समाजातील भेदाभेदांवर जोर देणे, वेगळे व प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून मागणी पुढे करण्यास प्रोत्साहक वातावरण निर्माण करणे यांमुळे एका बाजूला काँग्रेसच्या चळवळीला खीळ घालणे आणि दुसऱ्या बाजूला ब्रिटिश राजवटीवर परावलंबन वाढविणे या दोन्ही गोष्टी साधल्या जाणार होत्या.

घटनात्मक सुधारणांचा हप्ता मिळणार असे १९१७ च्या आसपास स्पष्ट झाल्यानंतर हिंदुस्थानातील वेगवेगळ्या जातिजमाती आपल्यासाठी विधिमंडळांमध्ये खात्रीशीर प्रतिनिधित्व मिळविण्याच्या दृष्टीने तयारीस लागल्या. आपल्यापुरतेच पाहावयाचे या मर्यादेत त्या विचार करीत असल्याने, लोकसंख्येतील प्रमाणापेक्षा काकणभर अधिकच प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे अशी मागणी करणे जातिजमातीय पुढाऱ्यांना योग्यच वाटले. अशी मागणी समर्थनीय ठरण्याच्या दृष्टीने कोणता युक्तिवाद पुढे करावा याचा पाठ मुस्लिम नेतृत्वाने सर्वांसाठी घालून दिलेलाच होता. अस्पृश्य समाजाचा कैवार घेऊन भारतीय राजकारणाच्या मंचावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रवेश या प्रसंगाने झाला.

- २ -

माँटेग्यू-चेम्सफर्ड (घटनात्मक) सुधारणांनुसार विधिमंडळाची पुनर्रचना करीत असताना मताधिकार कोणास द्यावा व कोणत्या जातिजमातीस किती व कोणत्या पद्धतीने प्रतिनिधित्व द्यावे याचा विचार करण्यासाठी साऊथबरो कमिटीची नेमणूक झालेली होती. या कमिटीपुढे आंबेडकरांची २७ जानेवारी, १९१८ रोजी साक्ष झाली. या कमिटीस डॉ. आंबेडकरांनी एक विस्तृत लेखी निवेदन आधीच सादर केले होते. हे निवेदन व ही साक्ष यांच्या आधारे आंबेडकरांची हिंदी राजकारणातील भूमिका समजावून घेता येते व तशी ती समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे.

लॉर्ड डफरिन यानी हिंदी समाजाचे रेखाटलेले चित्र बाबासाहेब आपल्या लेखी निवेदनाच्या आरंभालाच उद्धृत करतात व त्यास आपली स्वीकृती देतात ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. आंबेडकरांचा युक्तिवाद तपशीलामध्ये जाऊन चिकित्सक दृष्टीने तपासून तो खोडून काढता येणार नाही अशातली गोष्ट नाही; पण येथे त्यांची भूमिका जाणून घेणे हेच उद्दिष्ट असल्याने तेवढ्या खोलात जाण्याचे कारण नाही. मुसलमान, पारशी, ख्रिश्चन, ज्यू या जमाती जशा व जेवढ्या एकमेकांपासून पृथक् आहेत तेवढेच व त्याच प्रकारचे पृथक्पण (आणि अंतर व दुरावा) सवर्ण व अवर्ण हिंदू यांच्यात आढळतो असे म्हणून हिंदू या नात्याने ते एकच होत असे न धरता, वेगळा समाज म्हणून त्यांची दखल घेतली पाहिजे असे ते म्हणतात. एखादा समाज एकजिनसी कधी असतो? जेव्हा त्या समाजातील व्यक्ती व गट यांच्यातील भेदाभेदांच्याही पलीकडे जाऊन पोहोचणारे असे मनाचे एकसारखेपण समाजातील सर्वांच्या ठायी आढळते आणि याच्या आधारे त्यांच्यात मोकळा संवाद होऊ शकतो तेव्हा तो समाज एकजिनसी समाज म्हणता येतो, असे

आंबेडकरांचे प्रतिपादन आहे. या कसोटीवर सारे मुसलमान, ज्यू, पारशी, ख्रिश्चन हे जसे एक म्हणता येतात तसे सारे हिंदू एक आहेत असे म्हणता येत नाही. सवर्ण व अवर्ण यांच्यात अनुल्लंघनीय असे अंतर व दुरावा आहे असे त्यांचे म्हणणे.

अशा बहुजिनसी हिंदी समाजाला जर लोकप्रतिनिधिक जबाबदार राज्यपद्धती बहाल करावयाची म्हटली, तर विविध पृथक् समाजांमधील व्यक्तींना राज्य करण्याच्या कामी समानत्वाने सहभाग देता येण्याच्या दृष्टीने कोणती व्यवस्था असायला हवी, हा प्रश्न आंबेडकर उपस्थित करतात. प्रादेशिक मतदारसंघ हे एकजिनसी समाजात ठीक आहेत; बहुजिनसी समाजात ते निकामी ठरतात. का तर, अशा समाजांत मतदार मत देताना योग्य उमेदवारास मत देत नाहीत, तर ते आपल्या जातीच्या/जमातीच्या उमेदवारास मत देतात. त्यामुळे बहुसंख्यांक जातिजमातींमधूनच दर वेळी प्रतिनिधी निवडून जाणार व त्याच जातिजमाती राज्यकर्त्या बनणार; राज्यसत्तेवर काही मोजक्या जातिजमातींची मक्तेदारी प्रस्थापित होणार. आंबेडकर म्हणतात, “प्रादेशिक मतदारसंघ जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यसत्ता प्रस्थापित करण्यात अपयशी व असमर्थ ठरतात; कारण अल्पसंख्यांक समाजातील व्यक्तींची प्रतिनिधी म्हणून निवड अशा व्यवस्थेत होत नाही.”

त्यांचे पुढे असे म्हणणे होते की, सर्वसाधारण मतदारसंघांमधून जर वेगवेगळ्या जातिजमातींना प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व प्राप्त व्हावयाचे असेल तर त्या जातिजमातींमधील मतदारांची संख्या पुरेशी मोठी असायला हवी; इतकी मोठी की केवळ आपल्या जातिजमातीच्या मतदारांच्या मतांच्या भरवशावर त्या जातिजमातीमधील उमेदवार निवडून यावा. यासाठी एकेका मतदारसंघामधून अनेक प्रतिनिधी निवडून देण्याची व्यवस्था अंगीकारली पाहिजे आणि मताचा अधिकार त्या त्या जातिजमातीमधील पुरेशा लोकांना मिळण्याच्या दृष्टीने त्यासाठीच्या कसोट्या जातिजमातींनुसार वेगवेगळ्या कमीजास्त असायला पाहिजेत. ही पद्धती स्वीकारल्यास सामान्यतः विभक्त मतदारसंघांची गरज पडणार नाही; पण अस्पृश्यांच्या बाबतीत विभक्त मतदारसंघांची गरज अशासाठी आहे की, स्पृश्य व अस्पृश्य यांचा जर एकच मतदारसंघ असला तर, अस्पृश्य मतदार पुरेशा मोठ्या संख्येने निर्माण केले तरी, अस्पृश्यही स्पृश्य उमेदवारांनाच मतदान करतील; कारण त्यांच्या मनावर संस्कारच असे असतात की आपण अस्पृश्य लायक नाही आणि स्पृश्यांच्या मनावर तर, आपल्याशिवाय अन्य कोणी लायक नाही, असा दृढ संस्कार असतो. म्हणून अस्पृश्य मतदार अस्पृश्य उमेदवारांनाच निवडून देतील याची खात्री करून घ्यावयाची असेल तर इतर कोणाला नाही तरी अस्पृश्यांना विभक्त मतदारसंघ दिले पाहिजेत.

सवर्ण हिंदू समाजातील व्यक्ती अस्पृश्य समाजाला कधीच न्याय देणार नाहीत, असे प्रतिपादन बाबासाहेबांनी याच वेळी केलेले आढळते. काँग्रेसविषयी ते लिहितात, “राजकारणात जहाल सुधारक आणि समाजकारणात प्रतिगामी सनातनी असा ज्यांचा पिंड आहे, अशा व्यक्तींचाच काँग्रेसमध्ये प्रामुख्याने भरणा आहे.” ते पुढे म्हणतात, “काँग्रेस ही अशा रीतीने अराष्ट्रीय वा राष्ट्रीयतेच्या आड येणारीच संघटना असल्याने जातजमातविशिष्ट विभक्त मतदारसंघ असावेत की नाही यासंबंधी तिच्या मतांची गंभीर दखल घेण्याइतकी त्यांची लायकी नाही.” अस्पृश्यांविषयी आत्मीयता

वाटणारे, त्यांच्या उद्धारासाठी झटणारे सवर्ण हिंदू नाहीत असे नाही; पण ते अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके थोडे असून साऱ्या सवर्ण समाजाचे वळण बदलण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठायी नाही, असे आंबेडकर म्हणतात. काँग्रेस संघटनेमध्ये सनातनी विचारप्रणालीचा प्रभाव वाढत आहे, याकडे ते लक्ष वेधतात.

अस्पृश्य समाजाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारावी एवढे मर्यादित उद्दिष्ट आंबेडकरांनी डोळ्यांसमोर ठेवले नव्हते. त्यांना अस्पृश्य समाजाला राज्यसत्तेमध्ये सहभाग मिळावयास हवा होता आणि त्यासाठी विधिमंडळामध्ये अस्पृश्य प्रतिनिधींचे व मताचे वजन पडेल इतक्या प्रमाणात त्यांना जागा दिल्या जाव्यात अशी त्यांची मागणी होती. अस्पृश्य समाजामध्ये उच्चशिक्षितांचे प्रमाण अत्यल्प असले तरी, मतदानाचा अधिकार व्यापक प्रमाणावर अस्पृश्यांना देण्यास काही प्रत्यवाय नव्हता. किंबहुना, अस्पृश्यांचे राजकीय शिक्षण करण्याच्या दृष्टीने व्यापक मताधिकार देणे इष्ट व आवश्यक होते.

बाबासाहेबांनी घेतलेल्या भूमिकेसंबंधी तीन गोष्टी सांगता येतील. अस्पृश्य समाज ही मुस्लिम, ख्रिश्चन, पारशी, ज्यू यांच्याप्रमाणेच एक अगदी वेगळी जमात आहे; तांत्रिकदृष्ट्या यांनाही हिंदू म्हणूनच गणले जात असले तरी, त्यांच्यात त्यांना कोणतीच एकात्मता आढळत नाही. दुसरी गोष्ट, अस्पृश्यांखेरीज अन्य कोणीही, विशेषतः सवर्ण हिंदू अस्पृश्य उमेदवारांना कधीही निवडून देणार नाहीत, याविषयी ते ठाम होते आणि काँग्रेसवर त्यांनी पुरता अविश्वास व्यक्त केला, ही तिसरी गोष्ट.

बहुप्रातिनिधिक सर्वसाधारण मतदारसंघ व राखीव जागा ही व्यवस्था स्वीकारूनही अस्पृश्य प्रतिनिधी विधिमंडळामध्ये जाऊ शकले असते; पण बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांसाठी विभक्त मतदारसंघ मागितले. मुसलमान समाजाला प्रमाणाबाहेर जागा व विभक्त मतदारसंघ आधीच मिळालेले असल्याने, इतर सर्व आकांक्षी जातिजमाती त्या समाजाच्या पावलावर पाऊल टाकूनच आपल्या मागण्या सादर करीत होत्या. आंबेडकरही तसेच करीत असलेले आढळतात.

राखीव जागा, विभक्त मतदारसंघ यांची मागणी करणाऱ्या जातिजमातींनाआपल्या मागणीच्या समर्थनार्थ भारतीय समाजामध्ये एकराष्ट्रीयत्वाचा अभाव आहे यावर भर देणे जसे अनिवार्य होते, तसेच एकराष्ट्रीयत्वाच्या परिपोषासाठी सर्वसाधारण व संयुक्त मतदारसंघांचेच प्राधान्य एकंदर व्यवस्थेत राहिले पाहिजे व वाढले पाहिजे अशी भूमिका घेणाऱ्या काँग्रेसच्या विरोधात उभे राहणेही आवश्यक वाटत होते. काँग्रेस ही खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय संघटना नाहीच, ती केवळ एक हिंदू संघटना आहे असे मुस्लिम नेत्यांचे आग्रही प्रतिपादन होतेच. मँटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या वेळी, काँग्रेस ही सर्व हिंदूंची पण संघटना नाही, ती फक्त सवर्ण हिंदूंची आहे वा ती फक्त ब्राह्मण व तत्सम उच्चवर्णीयांची संघटना आहे, असे तेवढेच आग्रही प्रतिपादन केले जाऊ लागले.

आंबेडकरांनी आपल्या राजकीय कारकीर्दीच्या अगदी आरंभीच, अशा रीतीने, काँग्रेसविरोधी भूमिका घेतली.

१९२० साली कोल्हापूर जिल्ह्यातील माणगाव येथे आणि नागपूर येथे अस्पृश्यांच्या परिषदांमध्ये डॉ. आंबेडकरांनी भाग घेतला. कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहू महाराजानी त्यांना राजकीय व्यासपीठ मिळवून देण्यात आणि त्यांचे पुढारीपण प्रस्थापित करण्यात महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली. टिळकपक्षीय काँग्रेसच्या 'चळवळी'च्या विरोधास समर्थ ब्राह्मणेतर चळवळ उभी राहावी यासाठी शाहू महाराजांचे प्रयत्न होते आणि या कामी होतकरू व्यक्ती हेरून त्यांना सर्व प्रकारे साहाय्य करण्याची त्यांची भूमिका होती. या काळी महाराष्ट्रातील काँग्रेस ही टिळकपक्षीयांच्या हाती होती आणि टिळकपक्षाचे वळण सनातनी व ब्राह्मणी होते. आक्रमक वृत्ती व अहंमन्यताही भरपूर होती. 'राजकारणात बंडखोर व समाजकारणात प्रतिगामी' हे आंबेडकरांनी त्यांचे केलेले वर्णन योग्यच होते. ही स्थिती ध्यानात घेता राजकीय कारकीर्दीची सुरुवात बाबासाहेबांनी काँग्रेसविरोधक म्हणून करावी याचे नवल उरत नाही. टिळकांचा काँग्रेस संघटनेवर वरचष्मा प्रस्थापित झाल्यामुळे १९१८ मध्ये प्रागतिकांनी (लिबरल) काँग्रेसचा त्याग करून आपली वेगळी संघटना स्थापन केली होती ही गोष्टही येथे ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. पण १९२० ते १९३० या काळात काँग्रेसचे बदलते वळण लक्षात घेऊनही आंबेडकरांनी आपली भूमिका का बदलली नाही?

हिंदी राजकारणात व काँग्रेस संघटनेत महात्मा गांधींचा प्रवेश १९१६- १९१७ साली झाला. अंशतः त्यांच्या प्रभावाखाली १९१७ च्या अधिवेशनात अस्पृश्यतानिवारणाचे महत्त्व विशद करणारा ठरावही पसार झाला. तरी परंतु, १९२० सालापावेतो लाला लजपतराय, लोकमान्य टिळक यांच्या तुलनेने गांधींचे स्थान कनिष्ठच होते. खिलाफत प्रकरण व जालियनवाला हत्याकांड या मुद्द्यांवरून उभारलेल्या असहकार आंदोलनामुळे १९२० च्या अखेरीस काँग्रेस संघटना गांधींच्या प्रभुत्वाखाली निर्विवादपणे आली. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण, दारिद्र्य-निर्मूलन यांच्याखेरीज स्वराज्य अर्थपूर्ण ठरणार नाही यावर त्यांनी १९१५ पासूनच भर दिला होता. अहमदाबादजवळ स्थापन केलेल्या आश्रमाच्या नियमांनुसार अस्पृश्यता पाळणाऱ्यास प्रवेश निषिद्ध मानलेला होता. अस्पृश्य कुटुंबास आश्रमात प्रवेश देण्याच्या मुद्द्यावरून, असहमती असेल तर, गांधींनी खुद्द आपल्या पत्नीसही - कस्तुरबांना - आश्रम सोडून जाण्यास सांगितले होते.

या सर्व गोष्टी खऱ्या असल्या तरी, सनातनी वळणाच्या उच्चवर्णीय हिंदू नेत्यांचे काँग्रेस संघटनेतील स्थान व त्यांचे पुढारीपण लगोलग काढून घेण्याची भूमिका गांधींनी अंगिकारली नाही. देशभरच्या जिल्हा व प्रांतिक पातळीवरील काँग्रेस समित्यांचा कारभार हाती घेऊ शकतील असे नव्या विचारांशी बांधिलकी असलेले नेतृत्व जागोजाग पुरेशा संख्येने निर्माण झालेले नसताना असा आग्रह ठेवणे व्यवहार्य ठरले नसते. चळवळीच्या अनुभवातून अनेकानेक जुन्या काँग्रेस पुढाऱ्यांची व कार्यकर्त्यांची वैचारिक बैठक बदलण्याची आकांक्षा त्यांनी बाळगली. एका महाराष्ट्राचे उदाहरण घेतले तरी आपणांस असे आढळते की, टिळकांचे कित्येक तरुण सहकारी व अनुयायी यांच्या भूमिकेत गांधीनी १९२० ते १९३० या काळात परिवर्तन घडवून आणले, तसेच नवे नेतृत्वही निर्माण केले. पण त्याची काही किंमतही गांधींना मोजावी लागली. त्यांचे विचार व व्यक्तिगत आचरण सामाजिक, आर्थिक व राजकीय तिन्ही अंगांनी क्रांतिकारक व

बंडखोर होते. पण आपल्याएवढी बंडखोर भूमिका घेण्याची तयारी नसलेले सहकारी व अनुयायी यांच्या सहकार्याने राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचे राजकारण करण्याची किंमत म्हणून त्यांना सामाजिक व आर्थिक मुद्द्यांवरूनचे आपल्या सहकारी व अनुयायी यांचे प्रतिगामी वागणे-बोलणे खपवून घ्यावे लागले.

या देशात राजकीय स्वातंत्र्याचे राजकारण यशस्वीपणे व व्यवहार्यपणे करावयाचे तर, 'फोडा व झोडा' या ब्रिटिशांच्या राजनीतीचे सतत भान ठेवून, तीवर मात करणारे 'बेरजे'चे, आघाडीचे राजकारण करावयास हवे, अशी गांधींची रणनीती होती. कामगार विरुद्ध भांडवलदार, जमीनदार विरुद्ध कुळे, ब्राह्मण विरुद्ध ब्राह्मणेतर सवर्ण विरुद्ध अस्पृश्य हिंदू विरुद्ध मुसलमान, शीख, अँग्लो-इंडियन इत्यादी प्रकारे जेवढ्या म्हणून अंगांनी हिंदी समाजात फूट पडणे शक्य होते, तेवढी तो पडत राहावी यात ब्रिटिश राजवटीचा सरळ सरळ हितसंबंध होता. परक्या शत्रूबरोबरच्या सामन्याच्या प्रसंगी आपण सर्व एकत्र एकशेपाच हीच योग्य भूमिका व नीती असू शकते, ही गांधींची धारणा असल्याने ज्या कार्यक्रमामुळे, चळवळींमुळे आपापसांत भांडण लागून मुख्य उद्दिष्टांवरून लक्ष विचलित होईल आणि एकजूट व सामर्थ्य खच्ची होत राहील अशा कार्यक्रमांना व चळवळींना आवर घालावयाचा, फूट पाडून पाचर ठोकण्याची संधी ब्रिटिशांना द्यावयाची नाही, असे धोरण गांधींनी स्वीकारले. सद्यःस्थितीत राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध शक्तिशाली लढा उभारावयाचा झाल्यास येथील उच्चवर्णीय, उच्चवर्गीय शिक्षित व आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितीत असलेल्या मंडळींचा पुढाकार आवश्यक आहे. नव्हे, त्यांच्याशी वैर पत्करून तर हे काम साध्य होणारच नाही, ही जाण गांधींच्या भूमिकांच्या बुडाशी होती. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये जनसामान्यांचा सहभाग आपल्या लढ्यांमध्ये मिळविण्याचे महत्त्व गांधींनी पूर्णपणे जाणले होते एवढेच नाही तर असा सहभाग मिळविण्यात त्यांनी अभूतपूर्व यश संपादन केले होते. जनसामान्यांच्या आर्थिक व सामाजिक हिताचा वरिष्ठांच्या स्वार्थी हितसंबंधांशी मूलगामी विरोध आहे याकडेही त्यांचे दुर्लक्ष नव्हते. गांधींची सत्याग्रही भूमिका स्वभावतः व मूलतः संघर्षप्रवण होती ही गोष्टही दक्षिण आफ्रिकेत पुरेशी सिद्ध झालेली होती. हिंदुस्थानात परतल्यावर काँग्रेस संघटनेच्या झेंड्याखाली राजकीय स्वातंत्र्याचे राजकारण करीत असतानादेखील सर्व जातिजमातींच्या आणि सर्व आर्थिक परिस्थितीतल्या लोकांना बरोबर घेऊन आपले राजकारण सिद्ध करण्याची आवश्यकता व इष्टता त्यांना वाटत होती.

हिंदुस्थानच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा मुद्दा एका अर्थी कळीचा मुद्दा होता ही गोष्ट ध्यानात घ्यायला हवी. आपापल्या जातिजमातीय मागण्यांची पूर्तता आधी झाल्याशिवाय देशाला राजकीय स्वातंत्र्य मिळता कामा नये अशी भूमिका घेणार की आपापसांतील प्रश्नांचा निकाल आपण नंतर लावून घेत बसू, पण आधी राजकीय पारतंत्र्यातून मुक्त होऊ अशी भूमिका घ्यावयाची? असा तो प्रश्न होता. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचा हेतू आणि त्यांची नीती याविषयीची चिकित्सक जाण काय आहे याचाही येथे संबंध पोहोचत होता. हिंदुस्थानातील जातिजमातींना न्याय देण्याच्या हेतूने ब्रिटिश येथे राज्य करीत आहेत की स्वतःचे राज्य अधिक भक्कम करण्यासाठी आपणच तेवढे न्याय देऊ असा आभास निर्माण करीत आहेत, याचा निवाडा करण्याचीही आवश्यकता होती. आणि शेवटी, काँग्रेस संघटना ही राष्ट्रीय बाण्याची आहे की, ती ब्रिटिश म्हणतात त्याप्रमाणे केवळ उच्चवर्षीय शिक्षित, बाबूलोकांचा स्वार्थ साधणारी संघटना आहे, याचा

निर्णय करणे क्रमप्राप्त होते.

ब्रिटिश राजवटीचे खरे स्वरूप काय आहे, तिने अस्पृश्य समाजाला न्याय देण्याच्या दृष्टीने खरोखर पावले उचलली आहेत की नाही, हिंदुस्थानचे हित ती साधते की हिंदुस्थानविरुद्ध पक्षपाती वागणूक ठेवते, या प्रश्नांची वस्तुनिष्ठ उत्तरे देण्याइतकी चिकित्सक बुद्धी बाबासाहेबांपाशी होती. त्यांनी वरील प्रश्नांची जी उत्तरे दिली ती कितपत वस्तुनिष्ठ होती? याचे उत्तर सर्वांचे सारखेच येणार नाही; पण एक गोष्ट येथे नमूद करण्याजोगी आहे. एक रणनीती म्हणून का होईना, आंबेडकरांनी ब्रिटिश राजवटीवर जो भरवसा ठेवला, त्या राजवटीचा उपयोग एक तरफ म्हणून करून घेण्याचे योजिले. त्यात त्यांच्या पदरी अखेरीस घोर निराशा पडली. जीना आणि आंबेडकर या दोघांनाही ब्रिटिशांविषयी कटू अनुभव आला.

स्वतःच्या संघटित सामर्थ्याच्या जोरावर, समाजातील इतर घटकांशी संघर्ष करीत, पण त्याच वेळी सामंजस्य प्रस्थापित करीत आपल्या आकांक्षांची, मागण्यांची शक्य तेवढी पूर्तता करून घेण्याची भूमिका ठेवण्याऐवजी ब्रिटिश सत्तेच्या जोरावर त्यांची पूर्तता करून घेणे राजकीयदृष्ट्या अधिक सुज्ञपणाचे होईल अशा निर्णयाला आंबेडकर १९२६-२७ च्या सुमारासच आलेले दिसतात. राजकीय स्वातंत्र्याचा लढा हा त्यांनी गौण मानला; किंबहुना, अस्पृश्य समाजाच्या वतीने ते करीत असलेल्या मागण्या जोवर स्वीकृत होत नाहीत, येथील घटनात्मक व्यवस्थेत त्यांचा समावेश होत नाही, तोवर ब्रिटिशांचे राज्य येथे कायम राहणेच आपण पसंत करू अशी भूमिका त्यांनी घेतली.

याचाच अर्थ असा की, १९२० नंतरच्या काळात गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसला जे वेगळे वळण प्राप्त होते त्याची दखल घ्यावयास बाबासाहेब तयार नव्हते. काँग्रेसची सूत्रे आज उच्चवर्णीय, उच्चवर्गीय हिंदू मंडळींच्या हाती असली, तरी काँग्रेस ही सवर्ण हिंदूंची संघटना नसून ती व्यापक राष्ट्रवादी चळवळीचे नेतृत्व करणारी संघटना आहे आणि जातीय वा धार्मिक संकुचित हितसंबंधांचा पाठपुरावा तिने कधी केलेला नाही; गांधींचे नेतृत्व प्रस्थापित झाल्यापासून सामाजिक सुधारणेस राजकीय सुधारणेइतकेच महत्त्व आहे, हा मुद्दाही मान्य होत चालला आहे, या वास्तवाची उपेक्षा त्यांनी केली. काँग्रेस ही सबगोलंकार स्वरूपाची आघाडी असल्याकारणाने, अस्पृश्य समाजाच्या हिताचे समाजकारण व राजकारण पुढे रेटण्यासाठी काँग्रेसच्या राष्ट्रीय चळवळीला पूरक, पण तिच्याहून स्वतंत्र अशा अस्पृश्यांच्या लॉबीची गरज आहे, अशी भूमिका बाबासाहेब घेऊ शकले असते; पण त्यांनी अशी भूमिका घेतली नाही. त्यांनी काँग्रेसविरोधी भूमिका सरळसरळ घेतली.

- ४ -

सायमन कमिशनच्या कामात मदत करण्यासाठी सरकारने प्रांतिक पातळ्यांवर समित्या नेमल्या होत्या. मुंबई इलाख्यासाठी नेमलेल्या समितीत आंबेडकरांचा समावेश होता. या समितीचे सभासद म्हणून त्यांनी एक स्वतंत्र भिन्नमतपत्रिका सादर केली. बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या वतीने आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी कोणत्या तरतुदींची गरज आहे याची स्पष्टता करणारे एक लेखी निवेदन सादर केले. १९२८ सालच्या

ऑक्टोबरमध्ये सायमन कमिशनसमोर आंबेडकरांची साक्ष झाली. सर्व कागदपत्रांवरून १९२८ अखेर त्यांची भूमिका काय होती, हे जाणून घेता येते.

सायमन कमिशनवर एकाही हिंदी इसमाची सभासद म्हणून नेमणूक केली नाही म्हणून देशातील सर्व राजकीय संघटनांनी निषेध केला. काँग्रेसने कमिशनच्या कामावर बहिष्कार टाकला. हिंदी लोकमत व राजकीय संघटना यांच्याविषयीच्या बेपर्वा वृत्तीच्या या प्रदर्शनामुळे देशामध्ये मोठा प्रक्षोभ उत्पन्न झाला. तरुणांमध्ये चैतन्य संचारले होते. यातूनच काँग्रेसने वसाहतीच्या स्वराज्याच्या जागी 'पूर्ण स्वराज्य' हे ध्येय म्हणून घोषित करावे यासाठी दबाव उत्पन्न झाला. वसाहतीच्या स्वराज्याचा घटनात्मक आराखडा तयार करण्यासाठी पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली एक सर्वपक्षीय परिषद भरविण्यात आली. तिने आपला अहवाल १९२८ अखेर प्रसिद्ध केला. १९२९ अखेर हिंदुस्थानला ताबडतोब वसाहतीचे स्वराज्य देण्यात आले नाही तर काँग्रेस पूर्ण स्वराज्य हे आपले ध्येय म्हणून घोषित करील व त्यासाठी लढ्याचा मार्ग अनुसरेल असे जाहीर झाले.

या पार्श्वभूमीवर आंबेडकरांची भूमिका काय होती हे पाहूया. बहिष्कृत हितकारिणी सभेतर्फे जे लेखी निवेदन त्यांनी सादर केले, त्याच्या आरंभालाच त्यांनी असे म्हटले की, आयोगावर एखाद्या हिंदी गृहस्थाची सभासद म्हणून नेमणूक न करण्याच्या पार्लमेंटच्या निर्णयामुळे सभेची फार मोठी चिंता दूर झाली आहे. समाधानाचा सुस्कारा सोडण्याचे कोणते स्पष्टीकरण सभेने दिले? सभा म्हणते, “स्वराज्याची मागणी जर सर्व हिंदवासीयांची समान मागणी असती आणि तिचा विचार आयोगाला करावयाचा असता तर हिंदी गृहस्थाच्या नेमणुकीवरून आंदोलन करणे उचित झाले असते. पण देशात जे विभिन्न हितसंबंधी घटकसमूह अस्तित्वात आहेत, त्यांच्या वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या मागण्यांचा विचार आयोगाला करावयाचा आहे ही वस्तुस्थिती आहे.” घटनात्मक सुधारणांच्या पुढच्या हप्त्याबरोबर राज्यकारभारात प्राप्त होणाऱ्या वाट्यांमध्ये स्वतःचा हिस्सा मागण्यासाठी विविध हिंदी जातिजमाती आपापल्या मागण्या सादर करणार असल्यामुळे निःपक्षपाती निवाड्याच्या दृष्टीने हिंदी सभासद कमिशनवर नसणेच सभेस योग्य वाटत होते. याचा अर्थ हाच की, हिंदुस्थानातील सर्वच व्यक्ती व संघटना या जातीय व धार्मिक हितसंबंधाचेच प्रतिनिधित्व करू शकतात वा करणाऱ्या आहेत; राष्ट्रीय हिताचा पक्ष हिदुस्थानातील कोणीच घेऊ शकत नाही, असे सभेचे मत होते.

काँग्रेस संघटना सर्व राष्ट्राचे राष्ट्रातील विविध जातिजमातींचे हित ध्यानात घेऊन आपली भूमिका ठरवीत असली तरी, तिच्या भूमिकेत अमूक अमूक त्रुटी आहेत, त्या भरून काढण्यासाठी अमूक एक विचार काँग्रेसने करावयास हवा, अशा प्रकारची टीका आंबेडकर करीत नाहीत. अस्पृश्य समाजास काँग्रेस अद्याप न्याय देत नाही अशी टीका करून न्याय द्यावयाचा झाला तर कोणत्या गोष्टी काँग्रेसने स्वीकारल्या पाहिजेत, याची स्पष्टता करून काँग्रेसला खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय बनविण्याचा त्यांचा प्रयत्न नाही. इतकेच नाही तर सर्व हिंदी संघटना, निरपवादपणे, फक्त एकेकटा संकुचित हितसंबंधच काय तो बाळगू शकतात आणि म्हणून सर्वांना समान अशा स्वरूपाचा राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाचा मुद्दा असूच शकत नाही, अशा आशयाचा युक्तिवाद ते करतात.

हिंदी लोक केवळ आपापल्या जातिजमातींपुरते पाहणाऱ्या संघटना व चळवळी उभारू शकणार असतील तर अशा सर्व फुटीर वृत्तीच्या घटकांना एका व्यवस्थेत बांधून ठेवून राज्यकारभार चालविण्याचे काम हे कोणा तरी त्रयस्थाने केले पाहिजे हा निष्कर्ष अटळ ठरतो. आंबेडकरांची भिस्त औपचारिकतः सुस्पष्टपणे सत्तेची वाटणी करून देणाऱ्या लिखित राज्यघटनेच्या अस्तित्वावर व तिच्या राबवणुकीची कायम हमी ब्रिटिश राजवटीने घेण्यावर होती. म्हणूनच काँग्रेसच्या 'पूर्ण स्वराज्या"च्या मागणीची त्यांनी काहीशी कुचेष्टा केलेली आढळते.

सायमन कमिशनसमोर त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या वतीने जे निवेदन दिले व पुढे त्यांची जी साक्ष झाली, त्यात त्यांच्या मागण्या कोणत्या होत्या? मागण्यांकडे वळण्याच्याही आधी एका मुद्द्याचा निकाल लावण्याची आवश्यकता होती. मुसलमान ही ज्या अर्थाने अल्पसंख्यांक जमात होती, त्या अर्थाने अस्पृश्य ही एक हिंदूंपासून वेगळी अशी राजकीय जमात होती का? अस्पृश्यांचे मागासलेपण निर्विवाद होते. अस्पृश्य म्हणून त्यांच्यावर जे अनेक निर्बंध होते, त्यांमुळे त्यांची उन्नती ही अवघड गोष्ट होती, हे खरे. पण अस्पृश्य हे हिंदू समाजाचाच एक घटक होते. त्यांना राजकीयदृष्ट्या पृथगात्म अल्पसंख्यांक जमातीचा दर्जा देणे कितपत योग्य होते? माँटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या वेळी अस्पृश्य समाजाचे विशेष स्वरूपाचे मागासलेपण ध्यानात घेतले गेले होते व अस्पृश्यांचे काही प्रतिनिधी विधिमंडळामध्ये असले पाहिजेत ही गोष्ट स्वीकारली गेली होती. शिक्षण, व्यवसाय, मालमत्ता या अंगांनी विचार करता अस्पृश्य समाजामधून किमान पात्रता असणारे मतदार अत्यल्प निघू शकणार असल्याने निवडणुकीचे तत्त्व न अंगीकारता नेमणुकीची तरतूद केली गेली होती. अस्पृश्य ही एक पृथगात्म राजकीय अल्पसंख्यांक जमात म्हणावी इतका तिचा दर्जा आहे, वा तशी पार्श्वभूमी आहे ही गोष्ट मान्य झाली नव्हती. बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या निवेदनामध्ये अस्पृश्य ही मुसलमानांप्रमाणेच एक पृथक् राजकीय अल्पसंख्यांक जमात असे गृहित धरून मुसलमान जमातीइतकेच महत्त्व आपणास मिळाले पाहिजे अशी मागणी केलेली होती.

कमिशनसमोर आंबेडकरांची जी साक्ष झाली, तीमध्ये आंबेडकर एका प्रश्नाच्या उत्तरात म्हणतात, "हिंदू समाजातच आमचा समावेश केला जात गेल्याने आम्ही एक पृथक् अल्पसंख्यांक जमात आहोत या वास्तवावर आजपावेतो पांघरूण घातले गेले. वास्तविक पाहता, पददलित वर्ग (डिप्रेस्ड क्लासेस) आणि हिंदू जमात यांच्यामध्ये खऱ्या अर्थाने कोणताच दुवा नाही. म्हणून, आम्ही एक पृथगात्म व स्वायत्त अल्पसंख्यांक जमात आहोत ही गोष्ट स्वीकृत झाली पाहिजे हा पहिला व प्राथमिक मुद्दा मला आयोगासमोर जोर देऊन मांडावयाचा आहे."

स्पृश्यास्पृश्यता आणि जातिभेद या दोन्ही गोष्टीचा हिंदू असण्याशी अंगभूत संबंध आहे ही गोष्ट समाजशास्त्राचा अभ्यास केलेल्या बाबासाहेबांना ठाऊक नव्हती असे म्हणता येणार नाही. महाड सत्याग्रहाच्या प्रसंगी २५ डिसेंबर, १९२७ रोजी त्यांनी जे भाषण केले, त्याची साक्ष काढता येईल. या भाषणात ते म्हणतात, "आजची ही सभा हिंदू समाजाचे संघटन करण्यास्तव बोलविण्यात आलेली आहे. बेटीबंदीपासून भेटीबंदीपर्यंत वर्णाश्रमाच्या चौकटीचे खिळे उडवून हिंदू समाजाचा एक वर्ण केला पाहिजे. त्याशिवाय अस्पृश्यता जाणार नाही व समताही प्रस्थापित होणार नाही." ते पुढे म्हणतात, "यास्तव हिंदू समाज समर्थ करावयाचा असेल तर चातुर्वर्ण्य व असमानता यांचे उच्चाटन करून हिंदू

समाजाची रचना एकवर्णत्व व समता या दोन तत्त्वांच्या पायावर केली पाहिजे. अस्पृश्यतानिवारणाचा मार्ग हा हिंदू समाज समर्थ करण्याच्या मार्गापासून भिन्न नाही. म्हणून मी म्हणतो की आपले कार्य जितके स्वहिताचे आहे तितकेच ते राष्ट्रहिताचे आहे, यात काही किंतू नाही." महाडला जो जाहीरनामा प्रसृत केला त्याच्या प्रास्ताविकात म्हटले आहे, "सामाजिक अन्याय, धार्मिक ग्लानी, राजकीय अवनती आणि आर्थिक गुलामगिरी यांच्यामुळे राष्ट्र कसे अधोगतीस जाते याचे सांप्रतचा हिंदू समाज हे एक ठळक व अनुकंपनीय उदाहरण आहे, असे या सभेचे ठाम मत आहे. हिंदू समाजास अशी घोर दशा प्राप्त होण्याचे मुख्य कारण असे की, बहुजन समाजाने मनुष्यमात्राचे जन्मसिद्ध हक्क कोणते याची जाणीव करून घेण्याची तत्परता दाखविली नाही... हिंदुमात्राचे जन्मसिद्ध हक्क कोणते हे सतत हिंदू जनांच्या डोळ्यांसमोर असावे म्हणून जगन्नियंत्या सर्वसाक्षी परमेश्वराला साक्षी ठेवून आणि त्याचा आशीर्वाद मागून खालील जाहीरनामा ही सभा सर्वांच्या माहितीकरिता प्रसिद्ध करीत आहे."

अवघ्या वर्षभराच्या आत आंबेडकर आपलेच प्रतिपादन नाकारण्यापर्यंत कसे काय येऊन पोहोचले? महाडच्या सत्याग्रहाच्या प्रसंगी ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर मंडळींचे जे वर्तन झाले, त्यामुळे त्यांच्या ठायी कटुता निर्माण झाली असली तर ती गोष्ट समजू शकते; पण तेवढ्याने समाजशास्त्रीय वस्तुस्थिती बदलू शकत नाही. काय घडले असावे? १९२४ ते १९२८ या कालखंडात बाबासाहेबांची भूमिका अस्पृश्यांच्या राजकारणी नेत्याइतकीच हिंदू समाजसुधारकाची होती. २७ डिसेंबर, १९२७ रोजी सत्याग्रह स्थगित केल्यानंतर जो मोठा मोर्चा महाड गावातून काढण्यात आला, त्यामध्ये एकनाथ, ज्ञानेश्वर या संतांचा तसेच रामशास्त्री, आगरकर, महात्मा गांधी व अन्य समाजसुधारकांचा व अस्पृश्यांच्या उद्धारकांचा आणि शिवाजी व छत्रपती शाहूमहाराज यांचा जयजयकार करण्यात आला, ही गोष्ट या त्यांच्या भूमिकेचीच द्योतक आहे. यावरून असा तर्क होतो की, सायमन कमिशनच्या घोषणेनंतर त्यांच्या भूमिकेमध्ये जो संकुचितपणा आला, त्यांनी समाजशास्त्रीय वास्तव जे नाकारले, त्याचा संबंध सायमन कमिशनमुळे उत्पन्न झालेल्या राजकीय संदर्भाशी होता. विधिमंडळांची पुनर्रचना व त्यांचा विस्तार, राज्य चालविण्याच्या अधिकारांमध्ये वाढ, वेगवेगळ्या जातिजमातींना दिल्या जावयाच्या जागा, त्यांच्या प्रतिनिधींच्या निवडणुकीची रीत, या साऱ्याच गोष्टींच्या फेरविचाराची बैठक, हिंदी समाज हा जातिजमातीचा बनलेला व एकजिनसी नसलेला समाज आहे ही धारणाच पृथगात्म असल्याने त्याच धारणेतून विचार करण्यास, मागण्या मांडण्यास राजकारणी पुढारी प्रवृत्त झाले. मोर्ले-मिंटो व मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या वेळीही नेमके असेच घडले होते.

मुसलमानांप्रमाणे अस्पृश्य ही राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र अल्पसंख्यांक जमात आहे हे आंबेडकरांचे म्हणणे चोख बौद्धिक चिकित्सेत टिकले नसते. जात-पात व कमीअधिक परीने आपापसांतील व्यवहारांमध्येही स्पृश्यास्पृश्यता पाळणाऱ्या अनेकविध प्रादेशिक जातींची मिळून बनणारी अस्पृश्य समाज ही एक वर्गवारी होती; ती काही एकजिनसी जमात नव्हती. जो काही एकजिनसीपणा अस्पृश्य असण्यामधून निर्माण होत असेल तो या सर्व जाती हिंदू धर्म व जातिव्यवस्था मानीत असल्यामुळेच निर्माण होत होता. पण अस्पृश्यांची एक वेगळी अल्पसंख्यांक जमात आहे व राजकीय संरक्षण मिळावे इतकी ती दुबळी पण त्याचवेळी महत्त्वाची जमात आहे, हा युक्तिवाद ब्रिटिशांच्या पथ्यावर

पडणारा होता. इतका की, सायमन कमिशनपुढे झालेल्या साक्षीच्या वृत्तांतातही, आंबेडकरांच्या भूमिकेची खोलवर परखड चिकित्सा सभासदांपैकी काहींनी होऊ दिली नाही, ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते.

एकदा अस्पृश्य ही हिंदूंशी काही देणेघेणे नसलेली अशी स्वतंत्र राजकीय अल्पसंख्यांक जमात आहे असे म्हटल्यावर, अँग्लो-इंडियन, मुसलमान यांच्याप्रमाणेच अस्पृश्यांनाही लोकसंख्येतील प्रमाणानुसार प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे ही मागणी मग ओघानेच येते. पृथक् राजकीय जमात आहे असे मानल्यास तिचे प्रतिनिधित्व अन्य कोणी करू शकत नाही हा युक्तिवाद स्वीकारावाच लागतो. अल्पसंख्यांक असण्याच्या आधारे प्रमाणाबाहेर जादा प्रतिनिधित्वही मागता येते व या मागणीचे समर्थनही करता येते. सभेच्या निवेदनामध्ये पुढीलप्रमाणे युक्तिवाद केलेला आढळतो : “या प्रकारच्या गोष्टींविषयीचे निर्णय करीत असताना एखाद्या जमातीची लोकसंख्या किती आहे एवढा एकच मुद्दा विचारात घेणे पुरेसे नाही ही गोष्ट पहिल्याप्रथम ध्यानात घेतली जाणे आवश्यक आहे. एखाद्या जमातीला किती जागा दिल्या जाव्यात हे ठरविण्यासाठी त्या जमातीचे स्थान वा दर्जा ही गोष्ट तितकीच महत्त्वाची म्हणून विचारात घेतली गेली पाहिजे. जो जीवनकलह चाललेला असतो त्यात स्वतःच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करण्याची ताकद एखाद्या समाजात किती आहे, त्या दृष्टीने तिच्या हाती किती सत्ता आहे, यावरून त्या जमातीचा दर्जा कनिष्ठ की वरिष्ठ ते ठरविले गेले पाहिजे जमातीचा दर्जा जेवढा कनिष्ठ तेवढा त्या जमातीस, जागांच्या संदर्भात, इतर जमातींच्या तुलनेत झुकते माप मिळावयास हवे. प्रमाणापेक्षा जास्त संख्येने म्हणजे किती जास्त संख्येने? अल्पसंख्यांक जमात ही विधिमंडळात अल्पसंख्य असूनही वजन टाकू शकण्याइतकी प्रभावी होण्याइतके तिचे प्रतिनिधी असले पाहिजेत. थोडक्यात, जो समाज बहुसंख्यांक असेल त्या समाजाचे बहुसंख्यांकपण निष्प्रभ करून टाकण्याइतक्या कमी संख्येने त्या बहुसंख्यांक समाजाचे प्रतिनिधी विधिमंडळात असले पाहिजेत, असा निष्कर्ष काढला जातो.

उपरोधाची गोष्ट अशी की, एखाद्या राष्ट्रातील वेगवेगळया जमातींपकी काहींनी लोकसंख्येतील प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व मागण्यास सुरुवात केली तर काय परिस्थिती उत्पन्न होते याचे चित्र आंबेडकरांनीच रेखाटले आहे. काँग्रेस व लीग यांच्यात झालेल्या लखनौ करारावर त्यांनी सायमन कमिशनच्या मुंबई प्रांतिक कमिटीचे सभासद म्हणून सादर केलेल्या भिन्न मतपत्रिकेमध्ये जी टीकाटिप्पणी केली आहे, ती पाहण्यासारखी आहे. आंबेडकर म्हणतात, “मुसलमान जमातीला जे काही झुकते माप दिले जाते ते अन्य कोणत्या तरी घटकाच्या वा घटकांच्या पदरातले काढून घेऊनच, ही गोष्ट करार करणारे महाभाग विसरले.” लखनौ कराराला उद्देशून हिंदुस्थान सरकारने केलेली पुढील टीकाटिप्पणीही ते आपल्या पसंतीनिशी उद्धृत करतात : “राज्यपद्धती अधिक लोकप्रातिनिधिक व जबाबदार बनत जाण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या जमातींच्या प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण हे कायमचे निश्चित करून देणे हे गोष्ट हितावह नाही; विभक्तवर्गीय व जातिजमातीय मतदारसंघाची साचेबंद रचना जितकी अधिक काळ टिकून राहील तितके प्रतिनिधित्वाच्या नेहमीच्या स्वाभाविक पद्धतीच्या दिशेने पावले टाकणे अधिकाधिक अवघड बनत जाईल.”

प्रौढ मताधिकाराचे तत्त्व स्वीकारले तरी विभक्त मतदारसंघाची मागणी आपण करणार नाही, संयुक्त मतदारसंघात राखीव जागा मिळाल्या तर आपले समाधान होईल अशी भूमिका आंबेडकरांनी घेतली. लोकसंख्येतील प्रमाणापेक्षा

थोड्या अधिक जागा मिळाव्यात असा आग्रह त्यांनी धरला. अस्पृश्यांची मोजदाद किती होते, या मुद्द्यावर आदिवासी जमातींचाही समावेश ते अस्पृश्यांमध्ये करीत असावेत असे दिसते. प्रौढ मताधिकाराचे तत्त्व जर मान्य झाले नाही तर मात्र विभक्त मतदारसंघ आपणास मिळावेत असा आपला आग्रह राहील, ही गोष्ट त्यांनी स्पष्ट केली. ही स्पष्टता कमिशनसमोर झालेल्या साक्षीच्या ओघात त्यांनी केली. येथेही उपरोधाची गोष्ट अशी की, आपल्या भिन्नमतपत्रिकेत त्यांनी विभक्त मतदारसंघांची अनेकांगी घातकता विशद करण्याचे परिश्रम घेतले आहेत. यांपैकी तीन प्रमुख युक्तिवाद पुढीलप्रमाणे आहेत : १) विभक्त मतदारसंघांमुळे फुटीर जातीय वृत्ती बळावत जातात. २) जी ती प्रमुख जमात आपले प्रतिनिधी निवडून देणार असल्याने समाजात समरसता निर्माण होत जाण्याऐवजी तटबंदीआड राहण्याची वृत्ती बळावते. ३) जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीमध्ये बहुमतवाल्या पक्षाची राजवट प्रस्थापित होण्यास महत्त्व असते. असा पक्ष देशातील साऱ्या घटकांचे प्रतिनिधित्व करीत असतो कारण सर्व घटकांमधील मतदारांचा निवडणुकीत सहभाग असतो. विभक्त मतदारसंघ असले तर एखाद्या पक्षाचे बहुमत झाले तरी तो इतर घटकांचे प्रतिनिधित्व करीत नाही, असा दावा करणे शक्यच राहील. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यपद्धती कधीच साकार होऊ शकणार नाही.

बहुसंख्यांक जमातीच्या हातची बाहुली बनण्याइतके दुबळे असलेले उमेदवारच अल्पसंख्यांक जमातीचे प्रतिनिधी म्हणून संयुक्त मतदारसंघांमधून निवडून येतील या आक्षेपालाही आंबेडकरांनी आपल्या भिन्नमतपत्रिकेत उत्तर दिले आहे. हे उत्तर दोनपदरी आहे. संयुक्त मतदारसंघ व राखीव जागा या पद्धतीमुळे जबाबदार व विवेकी उमेदवार निवडून येण्याची खात्री जास्त विभक्त मतदारसंघाच्या पद्धतीने अतिरेकी व बेजबाबदार माणसे निवडून येण्याचा धोका खूप जास्त. दुसरा पदर असा की, मताधिकार पुरेसा व्यापक असला आणि मतदारांची संख्या पुरेशी मोठी असेल तर मतदारसंघ संयुक्त असले तरी बहुसंख्यांक जमातीचे सर्व मतदार केवळ अल्पसंख्य उमेदवारास पाडण्यासाठी एकत्र येतील हे खरे नाही; बहुसंख्यांक जमातीतून जे अनेक उमेदवार उभे राहतील, त्यांच्यात मतांची विभागणी होईल; त्यामुळे अल्पसंख्यांक जमातीलाही आपला उमेदवार निवडून आणण्याची बऱ्यापैकी संधी राहील.

विभक्त मतदारसंघांविरुद्ध आणखीही एक युक्तिवाद आंबेडकरांनी केलेला आढळतो. विभक्त मतदारसंघाच्या पद्धतीखाली अल्पसंख्यांक जमातीस तिच्या कोट्याप्रमाणे प्रतिनिधित्व मिळते जरूर पण विधिमंडळातील इतर प्रतिनिधींशी अल्पसंख्यांक जमातीच्या प्रतिनिधींचे कोणतेच लागेबांधे नसल्याने त्यांच्या इच्छा-आकांक्षांची कदर करण्याचे बहुसंख्यांक प्रतिनिधींना कोणतेच कारण नसते. आंबेडकर लिहितात, "अशा रीतीने अल्पसंख्यांक जमातीला सर्वस्वी स्वतःच्या सामर्थ्यावरच विसंबून राहण्याची पाळी येते. प्रतिनिधित्वाची कोणतीही पद्धती अवलंबिली तरी अल्पसंख्यांक जमातीचे रूपांतर बहुमतामध्ये होणे शक्य नसल्याने, अल्पसंख्यांक जमातीवर बहुसंख्यांक जमातीची कायमची मात राहणार ही गोष्टही अटळ आहे. या उलट बहुसंख्यांक जमातीचे प्रतिनिधी जर काही प्रमाणात अल्पसंख्यांक जमातीच्या मतदारांच्या मतांच्या पाठिंब्यावर निवडून आलेले असतील तर ते प्रतिनिधी अल्पसंख्यांक जमातीच्या हिताची जपणूक करणे आपले कर्तव्य समजतील.

सायमन कमिशनच्या कामकाजाच्या ओघात आंबेडकरांनी घेतलेली भूमिका विस्ताराने येथवर पाहिली. काँग्रेसच्या भूमिकेशी या भूमिकेचा विरोध कोठे कोठे व का होता ते आता थोडक्यात पाहू. हिंदू समाजातील जातिभेद, विषमता आणि कनिष्ठ जातीयांची दडपणूक यासंबंधी काँग्रेसच्या नेत्यांचे दुमत नव्हते. हिंदी लोकांचे खऱ्या अर्थाने काँग्रेसला प्रतिनिधित्व करावयाचे झाल्यास तिच्या कार्यात ब्राह्मणेतर व अस्पृश्य जातीचा सहभाग वाढायला हवा. जातपातीशी निगडित उच्चनीचता व अस्पृश्यता दूर व्हायला हवी, ही काँग्रेसचीही भूमिका होती. पण सध्याच्या राजकीय जीवनात उच्चवर्णीय, उच्चवर्गीय व उच्चशिक्षितांचा सहभाग अधिक आहे या कारणाने राखीव जागा व विभक्त मतदारसंघ यांचा पुरस्कार करणे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने तसेच जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीच्या विकासाच्या दृष्टीने घातक होईल असे काँग्रेसचे म्हणणे होते. सर्वसाधारण जागांचे प्रमाण वाढेल, निदान आता आहे त्यापेक्षा कमी होणार नाही आणि या सर्व जागांवर राष्ट्रीय बाण्याचे प्रतिनिधी निवडून येतील असे पाहिले पाहिजे, असा काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांचा युक्तिवाद होता. प्रतिनिधी संयुक्त मतदारसंघांच्या द्वारा जरी निवडून गेलेले असले तरी ते जर आपल्या जातिजमातींसाठी 'राखीव' गणले जाणार असले तर मुसलमान, अँग्लो-इंडियन, जमीनदार इत्यादी आधीपासून असलेल्या तुकड्यांमध्ये वाढ होऊन राष्ट्रीय एकात्मता व जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यपद्धती यांच्या विकासाला त्यांच्या दृष्टीने खीळ बसणार होती. काँग्रेसचे हे प्रतिपादन आंबेडकरांनी केलेल्या प्रतिपादनाशी मिळतेजुळतेच होते.

काँग्रेस संघटना व चळवळ यांच्याशी सहकार्य करून अस्पृश्यांचे हितसंबंध जोपासावयाचे की काँग्रेसच्या वाढत्या सामर्थ्याचे खच्चीकरण करूनच ते जोपासता येतील असे मानावयाचे आणि या बाबतीत ब्रिटिश राजवटीशी हातमिळवणी करावयाची? आंबेडकरांचा मूळ पवित्रा काँग्रेसविरोधीच होता हे आपण वर पाहिले आहे. राजर्षी शाहूमहाराजांच्या राजकीय धोरणाचे हे वळण स्पष्ट होते. महाराष्ट्रात काँग्रेस संघटनेची सूत्रे ज्या टिळकपक्षीयांच्या हाती होती, त्यांच्याशी आंबेडकरांचे न जुळणे स्वाभाविक होते. पेशवाईचा अभिमान बाळगणाऱ्या ब्राह्मण मंडळींचा पक्ष काँग्रेसची ओळख असल्याकारणाने या काँग्रेसवर मात करण्यासाठी ब्रिटिश राजवटीशी सहकार्य करणाऱ्यांची एक फळीच तयार झाली होती. आंबेडकर तिचे एक घटक होते. काँग्रेसला विरोध करावयाचा ही गोष्ट स्वतंत्रपणे ठरलेलीच होती. एरवी मुसलमानांच्या मागण्यांमधील घातकता स्पष्ट करीत असतानाच स्वतःच्या समाजासाठी त्याच प्रकारच्या मागण्या आंबेडकरांनी का केल्या असत्या? मुसलमानांना एकदा विभक्त मतदारसंघ व प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व दिले म्हणून ते चालूच ठेवले पाहिजे असे म्हणणे गैर आहे; चूक एवढी घातक आहे तर ती दुरुस्त केलीच पाहिजे, असे आंबेडकरांचे प्रतिपादन होते. मुसलमानांच्या पावलावर पाऊल टाकून ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य इत्यादींनी आपणासाठी त्याच गोष्टी पदरात पाडून घेण्यातून ही घातक चूक दुरुस्त न होता अधिक जास्त घातक बनणार नव्हती का?

काँग्रेसला विरोध करावयाचा म्हटल्यावर टीका करण्यासाठी मुद्दे सापडणे कठीण नव्हते. अस्पृश्यतेचा कलंक धुऊन काढल्याखेरीज स्वराज्याला अर्थ प्राप्त होणार नाही असे गांधी सतत सांगत असले तरी, जातिव्यवस्थेतील उच्चनीचता, स्पृश्यास्पृश्यता व दडपणूक यांविषयी सर्वसाधारण काँग्रेसी पुढारी व अनुयायी यांना तीव्र आक्षेप नव्हता; परंपरेने चालत आलेली व्यवस्था त्यांना स्थूलमानाने ठीकच वाटत होती ही वस्तुस्थिती होतीच. तसेच, सायमन कमिशनला

पर्याय म्हणून घटनात्मक सुधारणांचा आराखडा हिंदी राजकीय पक्षोपपक्षांनी तयार करावयाचा असे ठरल्यावर काँग्रेसमध्ये नसलेल्या ब्राह्मणेतर व अस्पृश्य पुढाऱ्यांचा वाटाघाटींमध्ये सन्मानपूर्वक सहभाग मिळविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे उचित झाले असते. उदयोन्मुख अस्पृश्य चळवळीची दखल न घेण्यात अस्पृश्य पुढाऱ्यांचा अधिक्षेप झाला ही गोष्ट खरीच. सर्वपक्षीय तोडगा काढण्याच्या भरात आपल्या काही मुख्य तत्त्वांपासून काँग्रेसला फारकत घ्यावी लागली आणि आंबेडकरांनी तो एक टीकेचा मुद्दा बनविला हे योग्यच होते. आंबेडकरांनी त्यांच्या 'जनता' पत्राच्या १८-१-१९२९ च्या अंकातील 'नेहरू कमिटीची योजना व हिंदुस्थानचे भवितव्य' या मथळ्याच्या अग्रलेखात मुसलमानांच्या सरळ सरळ जातीय व फुटीर भूमिकेला चुचकारण्याचा, खतपाणी घालण्याचा अपराध काँग्रेसकडून घडत असल्याची जी जळजळीत टीका केली आहे, ती अगदी खरीच होती. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये मंजुरी मिळवून घटनात्मक सुधारणा पदरात पाडून घ्यावयाच्या व त्या आधारे स्वराज्याच्या दिशेने वाटचाल करावयाची अशी उमेद बाळगण्यातच भ्रम होता; कारण यात तराजूची दांडी ब्रिटिशशास्त्यांच्या हातीच अखेरपर्यंत राहावयाची होती. मुसलमान जमातीला ब्रिटिशांकडून मिळणाऱ्या पक्षपाती आवडतीच्या वागणुकीच्या तुलनेत थोडे जास्त देऊ करून त्यांच्या जातीयवादी पुढाऱ्यांना आपल्या बाजूला वळवून 'एकी' निर्माण करण्याचे प्रयत्न आत्मघातकी व देशाचे अकल्याण करणारे होते. घटनात्मक सुधारणांच्या खोड्यांत न सापडता स्वातंत्र्याची चळवळ लोकलढ्यांच्या व लोकसंघटनेच्या मार्गाने पुढे नेत राहणे हाच योग्य पर्याय होता. १९२४ ते १९२९ च्या दरम्यानचे काँग्रेसांतर्गत ‘स्वराज्य पक्षा'चे राजकारण हे अनेक अंगांनी हिणकस राजकारण होते यात शंका नाही.

येथेही, मुसलमानांच्या जातीय व फुटीर राजकारणाचे मर्म उघड केल्यानंतर, या सर्व मामल्यामागील ब्रिटिशांची कुटिल नीती आंबेडकरांनी का जाणली नाही आणि देशाच्या व हिंदू समाजाच्या कल्याणाच्या दृष्टीने आपल्या राजनीतीची तत्त्वे का सुनिश्चित व सुस्पष्ट केली नाहीत, या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर मिळत नाही.

- ५ -

हिंदुस्थानसाठी घटना तयार करण्याच्या कामात हिंदी पुढाऱ्यांचा सहभाग असायला हवा याचे भान ब्रिटिश सायमन कमिशनच्या नेमणुकीनंतर देशभर उठलेल्या विरोधाच्या आवाजाने ब्रिटिशांना झाले. यातून गोलमेज परिषदेची कल्पना बाहेर पडली. हिंदुस्थानातील वेगवेगळ्या जातिजमातींचे व हितसंबंधांचे मान्यवर पुढारी यासाठी आमंत्रित करण्याचे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी ठरविले. हिंदुस्थान म्हणजे अनेकानेक जातिजमातींचे, परस्परविरोधी हितसंबंधांचे कडबोळे असून त्यांच्यात एक 'समतोल’ राखला जाण्याच्या दृष्टीने घटना बनविली गेली पाहिजे, ही धारणा बाळगूनच गोलमेज परिषदेचा घाट घातला गेला. इंग्लंडच्या धर्तीच्या लोकशाही राज्यपद्धतीचा अंगीकार हिंदुस्थानात करता येणार नाही; कारण हिंदी समाज हा बहुजिनसी व फुटीर समाज आहे, या निष्कर्षाच्या पार्श्वभूमीवर 'समतोला'ची ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची संकल्पना जाणून घ्यावी लागते. बहुजिनसीपणा व फुटीरपणा आहे तसाच पण 'संतुलित’ स्वरूपात कायम राखण्यात न्याय आहे अशी भूमिका होती. हे संतुलन कायम राखण्यासाठी तराजूची दांडी हिंदुस्थानातील कोणत्याही एका जमातीच्या व राजकीय संघटनेच्या हातात जाणार नाही, ती शक्यतोवर ब्रिटिशांच्या

हातीच राहील, हे पाहायला लागेल अशीही दृढ समजूत होती. हिंदुस्थान किती बहुजिनसी आहे, तो किती फुटीर आहे आणि त्याची एकसंधता महत्प्रयासाने टिकवून धरण्यासाठी ब्रिटिशांकडे सूत्रधाराची भूमिका असणे किती आवश्यक आहे, याचे दर्शन घडून येईल अशा पद्धतीनेच गोलमेज परिषदेची आखणी झालेली होती.

वसाहतीचे स्वराज्य हिंदुस्थानला दिले जाईल आणि वसाहतीच्या स्वराज्याची घटना तयार करण्यासाठी गोलमेज परिषद भरेल अशी घोषणा निःसंदिग्धपणे ब्रिटिश करतील तर काँग्रेस या परिषदेत भाग घेईल अशी शर्त कांग्रेसने घातली. वसाहतीच्या स्वराज्याच्या दिशेने वाटचाल जरूर करावयाची आहे, पण वसाहतीचे स्वराज्य दिले जाण्यास अद्यापि बराच काळ लोटावयास हवा, अशी स्पष्टता ब्रिटिश राजकारण्यांनी व व्हाइसरॉय यांनी केल्यामुळे काँग्रेसने लाहोरच्या अधिवेशनात

यापुढची ४ पाने गहाळ आहेत

दलितवर्गांना दिली गेली असती तरीदेखील माझी येथे निवड झालीच असती. म्हणून सरकारने माझी नेमणूक केलेली असली तरी, माझ्या समाजाच्या आकांक्षांचे मी पूर्णपणाने प्रतिनिधित्व करतो असे माझे निश्चितपणे म्हणणे आहे." एवढे म्हणून आंबेडकर थांबले नाहीत. अस्पृश्यांचे प्रतिनिधित्व काँग्रेसच इतर कोणाहीपेक्षा अधिक खऱ्या अर्थाने करते हा काँग्रेसवाल्यांचा दावा खोटा आहे आणि (गांधीसारखी?) बेजबाबदार माणसे तो करीत असतात, पण अस्पृश्य निरपवादपणे तो नाकारीत आले आहेत, असे त्यांनी ठासून सांगितले. अस्पृश्य समाज काँग्रेसबरोबर नाही, असाही त्यांनी दावा केला.

गांधींनी याला उत्तर दिले. काँग्रेस अस्पृश्यांचे प्रतिनिधित्व करीत नाही, बेजबाबदार माणसे हा खोटा दावा करीत आहेत, या आरोपाला प्रत्युत्तर देणे भागच होते. गांधींचे उत्तर असे होते : "कोट्यवधी अस्पृश्य जनांचे प्रतिनिधित्व व्यक्तिशः माझ्या रूपाने मी करतो असा माझा दावा आहे. येथे मी केवळ काँग्रेसच्या वतीने बोलतो आहे असे नाही. मी व्यक्तिशः माझ्याही वतीने बोलत आहे. अस्पृश्यांचे जर सार्वमत घेतले तर मला सर्वाधिक मते अस्पृश्यांची पडतील असा माझा दावा आहे." अस्पृश्यांचे सार्वमत घेतल्यास मलाच सर्वात अधिक मते पडतील असे गांधींनी म्हणावे हे त्यांचा तोल ढळल्याचे लक्षण म्हटले पाहिजे. त्यांना सर्वाधिक मते पडली असतीही, पण असे म्हणणे गैर होते.

अस्पृश्य ही हिंदूंशी कोणताच संबंध नसलेली मुसलमानांप्रमाणेच स्वतंत्र जमात आहे हा आंबेडकरांचा मुद्दा चुकीचा होता. अस्पृश्य समाज हा हिंदू समाजाचा एक घटक मानला तरी, अस्पृश्यांच्या हितसंबंधाचा जपणुकीच्या दृष्टीने त्यांचे म्हणून व त्यांच्याचमधून आलेले प्रतिनिधी पुरेशा संख्येने विधिमंडळांमध्ये असले पाहिजेत आणि तसे ते निवडून यावयाचे असतील तर त्यांच्यासाठी जागा राखीव ठेवायला हव्यात. एवढ्या मर्यादेपर्यंत आंबेडकरांचा मुद्दा योग्य होता.

काँग्रेस वा शासन वा इतर सभासद यांच्या सदिच्छेवर व नाममात्र नेमणुकीवर ही बाब सोडून देण्यास ते तयार नव्हते हे योग्यच होते. पण काँग्रेस व सवर्ण हिंदू यांचा अतिरेकी अधिक्षेप करीत, प्रमाणाबाहेर जागा व विभक्त मतदारसंघ यांची मागणी करणे व या मागणीचे समर्थन व्हावे म्हणून अस्पृश्य ही अस्पृश्य या नात्याने वेगळी जमात आहे असा दावा करणे बरोबर नव्हते.

ब्रिटिश सरकारने आमंत्रित केलेल्या व्यक्ती या त्या त्या जातिजमाती वा समाजघटक यांना जाबजबाब देण्यास बांधील नाहीत, त्यांना लोकांनी निवडलेले नाही; कारण त्यांच्यामागे लोकशाही संघटना नाहीत आणि म्हणून त्या जबाबदार प्रतिनिधी नाहीत ही वस्तुस्थिती बहुतेकांच्या बाबतीत होती. पण या मुद्द्यावर मग काँग्रेसने गोलमेज परिषदेत सहभागी व्हायचे आधीच नाकारावयास हवे होते. एकदा सहभागी झाल्यावर, वाटाघाटींना अपयश आल्यावर हा मुद्दा पुढे आणणे गैर होते. त्यांची प्रातिनिधिकता आधी स्वीकारली व नंतर नाकारली असा प्रकार झाला.

१९३० सालच्या देशव्यापी लढ्याचा परिणाम हिंदुस्थान सरकारने काँग्रेसशी बरोबरीच्या नात्याने तह करण्यात झाला होता. म्हणजे, राष्ट्राचे प्रतिनिधित्व करण्याचा हक्क काँग्रेसने कमावलेला होता. गोलमेज परिषदेतील इतर बहुतेक जण सरळसरळच जातिजमातींच्या संकुचित हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी भाग घेत होते. त्यांच्या प्रातिनिधिकतेस आव्हान न देता काँग्रेसने (म्हणजे गांधींनी) राष्ट्रीय भूमिकेतून सर्वांचे प्रतिनिधित्व करण्याचा आपला हक्क बजावीत राहायचे, तसा आपणास हक्क असल्याचे ठासून सांगत राहायचे. गांधींनी सामान्यतः असाच पवित्रा कायम ठेवला. पण या एका प्रसंगी त्यांची सहनशीलता संपली व शांती ढळली असे म्हटले पाहिजे.

पंडित मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखालील समितीच्या रिपोर्टात अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधित्वाचा केलेला विचार अपुरा होता. अस्पृश्यांचे हित पाहणारे आपण आहोतच ही वृत्ती आत्मसंतुष्टतेची व अदूरदर्शीपणाची द्योतक होती. जातपात व स्पृश्यास्पृश्यता यांच्या मुळाशी असलेल्या राजकीय, आर्थिक हितसंबंधांची जाण काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांमध्ये फार होती. अस्पृश्यांना सरळसरळ सत्तेमध्ये सहभाग मिळण्याचे जे महत्त्व आंबेडकर प्रतिपादीत होते ते योग्य होते. अस्पृश्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मुक्तीसाठी दीर्घकाळ संघर्ष करावा लागणार आहे ही आंबेडकरांची जाण अचूक होती. हा संघर्ष वा लढा हिंदू समाजाच्या आंतरिक पुनर्संघटनेचा होता आणि म्हणून तो साम्राज्यवादी परस्थ शक्तीच्या आश्रयाने व साहाय्याने चालविण्याची नीती मात्र अयोग्य होती. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेस जाण्यापूर्वी आंबेडकरांनी गांधींची भेट घेतली होती. संयुक्त मतदारसंघातच सर्वसाधारण जागांपैकी काही जागा अस्पृश्यांसाठी राखीव ठेवण्यासंबंधी त्याच वेळी गांधी जर आपली सहमती दर्शविते तर काय घडले असते सांगता येत नाही. पण गांधीनी आंबेडकरांचे व्यक्तित्व, त्यांचे १९१९ ते १९२९ या काळातील कार्य व त्यांची दृष्टी व भूमिका यांचा पुरेसा परिचय करून घेतला नव्हता आणि अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधित्वाच्या मुद्द्याचा पुरेशा गांभीर्याने विचारही केला नव्हता, असे म्हणावे लागते.

अस्पृश्य या नात्याने अस्पृश्य ही एक वेगळी जमात आहे आणि तिचा हिंदूंचा काही संबंध नाही; अस्पृश्यांचे, अस्पृश्य या

नात्याने राजकीय हक्क आहेत, हे आंबेडकरांचे प्रतिपादन समाजशास्त्रीयदृष्ट्या अवास्तव व प्रत्यक्ष परिणामांच्या दृष्टीने असमंजस होते. अस्पृश्यतेच्या उच्चाटनाच्या दृष्टीने आणि अस्पृश्यांच्या भल्याच्या दृष्टीने या भूमिकेचा प्रतिवाद करणे आवश्यक होते. पण ब्रिटिशांनी अनुकूल भूमिका घेतली असल्याने तात्कालिक राजकीय लाभांच्या आकर्षणामुळे बौद्धिक युक्तिवाद प्रभावी ठरेल अशी शक्यता कमी होती. हे जाणून गांधींनी गोलमेज परिषदेच्या अल्पसंख्यांक समितीत आपला निर्धार व्यक्त करताना म्हटले, "अस्पृश्य हे चिरंतन काळपर्यंत अस्पृश्यच राहणार का? त्यापेक्षा हिंदुधर्माचा नाश झालेला मी पत्करेन... साऱ्या पृथ्वीचे राज्य जरी कोणी देऊ केले तरी मोबदल्यात त्यांचे हक्क सोडून द्यायला, त्यांच्या हक्कांचा सौदा करायला मी कदापि कबूल होणार नाही. मी पूर्ण जबाबदारीने बोलत आहे आणि मला असे म्हणावयाचे आहे की, हिंदुस्थानभरच्या साया अस्पृश्यांच्या वतीने बोलण्याचा हक्क सांगत डॉ. आंबेडकर त्यांच्या नावाने जो दावा करीत आहेत (की हिंदू समाजाशी कोणताच संबंध नसलेली अस्पृश्य ही एक पृथगात्म व स्वायत्त जमात आहे) तो योग्य नाही. त्यांचा दावा मान्य केला तर हिंदू समाजात दोन तट पडतील. ही विभागणी मी कोणत्याही प्रकारे स्वीकारू शकत नाही. अस्पृश्यांची तशी इच्छा असेल तर, धर्मांतर करून ते मुसलमान वा ख्रिस्ती बनले तर ती गोष्ट मानायला मी तयार आहे. ते मी सहन करीन; पण प्रत्येक खेड्यात दोन तट पडण्यामधून हिंदू समाजावर जे संकट कोसळेल ते मी खपवून घेऊ शकत नाही. अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसंबंधी जे बोलतात त्यांना हिंदुस्थानचा परिचय नाही. आज हिंदी समाजाची बांधणी कशी झालेली आहे त्याची कल्पना नाही आणि म्हणून जेवढे काही माझे वजन असेल तेवढे सर्व पणाला लावून मी असे म्हणतो की, या गोष्टीचा (विभक्त मतदारसंघ बहाल करून तट पाडण्याचा) प्रतिकार करणारा मी एकटाच असलो तरी बेहत्तर, पण मी याचा प्राणपणाने प्रतिकार करीन."

- ६ -

विधिमंडळामधील जागांचे वाटप कसे व्हावे यावरून हिंदी पुढाऱ्यांमध्ये एकमत न झाल्याने ब्रिटिश पंतप्रधान मॅक्डोनल्ड यानी निवाडा दिला. या निवाड्याने अस्पृश्यांना राखीव जागा व विभक्त मतदारसंघ दिले.

यावेळी गांधी तुरुंगात होते. काँग्रेसला कायमचे नामशेष करण्याची आकांक्षा मनात ठेवून व्हाइसरॉय विलिंग्डन यानी निर्घृण दडपशाही चालविलेली होती. गोलमेज परिषदेच्या वेळी जाहीर केलेल्या निर्धारानुसार गांधींनी प्राणांतिक उपोषण करण्याचा मनोदय जाहीर केला. देशात प्रचंड खळबळ माजली. ब्रिटिश सरकारने घोषित केले की, स्पृश्य व अस्पृश्य हिंदू यांनी जर आपापसांत समझोता केला तर आम्ही तो स्वीकारू; पण एरवी निवाडा एकतर्फी आम्हाला बदलता येणार नाही. अस्पृश्य पुढाऱ्यांमध्ये आंबेडकरांना पटविणे सर्वांत अवघड असल्याची जाणीव सर्वांनाच होती. यामुळे सर्व लक्ष व प्रयत्न त्यांच्यावर केंद्रित झाले. त्यांना विलक्षण महत्त्व प्राप्त झाले, तसे त्यांच्यावर प्रचंड दडपणही आले.

उपोषणाच्या निर्णयावर कडवट टीकाटिप्पणी आंबेडकरांनी केली; पण आपणास फेरविचाराला सरळसरळ नकार देता येणार नाही हे त्यांना स्पष्ट दिसत होते. "जातीविषयक निर्णय बदलला जावा असा गांधीजीचा जर आग्रह असेल तर

त्यांनी दुसरी योजना सादर केली पाहिजे व आज जे काही अस्पृश्यांना मिळाले आहे त्यापेक्षा आपल्या या योजनेत अस्पृश्यांचे अधिक हित आहे व ते हित अमलात येण्यासाठी लागणारी सर्व कायदेशीर तरतूद त्या योजनेत आहे, असे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले पाहिजे.” ही आपली भूमिका स्पष्ट करून त्यांनी जाहीर केले, “गांधीजींचा प्राण व माझ्या लोकांचे हक्क या दोहोंपैकी कोणत्या तरी फक्त एकाच गोष्टीची निवड करण्याचा दुर्धर व नाजूक प्रसंग आल्यास मी कोणत्या गोष्टीची निवड करीन हे न सांगताही समजण्यासारखे आहे. काहीही झाले तरी स्पृश्य हिंदूंच्या हवाली माझ्या लोकांचे भवितव्य सोपविण्यास मी कदापिही कबूल होणार नाही.”

राखीव जागा व विभक्त मतदारसंघ पदरात पाडून घेऊन आपण अस्पृश्यांसाठी राजकीय सत्तेचा लक्षणीय वाटा प्राप्त करून घेण्यात यश संपादन केले अशी आंबेडकरांची रास्त धारणा होती. स्पृश्य हिंदूंच्या व काँग्रेसच्या (म्हणजेच ओघाने गांधींच्या) कारवायांवर सवाई मात करून आपण विजय संपादन केला अशीही त्यांची आत्मगौरवाची भावना होती. जे पदरात पडले आहे त्यात आणखी भर पडत असेल तरच विभक्त मतदारसंघावर आंबेडकर पाणी सोडण्यास राजी होतील हे स्पष्ट झाले असणार. हिंदू समाजामधीलच एक घटक भाग, या गोष्टीस मान्यता असेल तर विधिमंडळांमध्ये त्यांना प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व देण्यास गांधी जेवढ्या तत्परतेने तयार होते, तेवढे इतर हिंदू पुढारी नव्हते. एका हाताने मिळणार असलेली राजकीय सत्ता दुसऱ्या हाताने निघून जाणार होती.

सवर्ण हिंदू वा काँग्रेस यांच्याविषयीचे आंबेडकरांचे मत कायमच होते. बहुमताचे राज्य म्हणजे सवर्ण हिंदूचे राज्य म्हणजे अस्पृश्यांना गुलामीत डांबणारे राज्य ही समीकरणे त्यांच्या मनात तशीच होती. अस्पृश्यांना राजकीय सत्तेत वाटा हवा त्याचा प्रधान व सर्वप्रथम हेतू सवर्ण हिंदूंना खीळ घालता यावी हा आहे ही गोष्ट त्यांच्या मांडणीतून उघड होत आली होती. वाटाघाटींच्या वेळी आंबेडकरांविषयीचा मनातील कटू भाव वाढलाच असला पाहिजे. शेक्सपीअरच्या 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस’मधल्या शॉयलॉकची ('I must have my pound of flesh') आठवण सवर्ण हिंदू पुढाऱ्यांना झाली असणार. पण गांधींनी आपले प्राण पणाला लावले आहेत याचे त्यांना भान होते. विभक्त मतदारसंघावर पाणी सोडावयाचे असेल तर त्या बदल्यात आपणास काय मिळणार, असा आंबेडकरांचा सवाल होता. निवाड्याने दिल्या त्याहून पुष्कळ अधिक जागा दिल्या जाव्यात अशी त्यांची अपेक्षा होती. अस्पृश्यांमधून निवडून जाणारे प्रतिनिधी हे सवर्णांचे हस्तक वा त्यांच्या हातातील बाहुले नसावेत यासाठी निवडणुकीस कोणास उभे राहता येईल हे ठरविण्यासाठी प्रथम केवळ अस्पृश्यांचेच मत घेतले जावे आणि या मतमोजणीत ज्यांना पहिल्या चार क्रमांकांची मते पडतील त्यांनाच निवडणूक लढविता यावी, अशी पद्धती स्वीकारली तर विभक्त मतदारसंघ सोडून दिल्यानंतरही आपली स्वतंत्रता टिकून राहील असे आंबेडकरांना वाटले.

'पुणे करारा'ने आंबेडकरांना त्यांना हवे होते ते सर्व सढळपणे दिले. करार झाल्या झाल्या त्यांनी जे भाषण दिले त्यात ते म्हणाले, “आपणा सर्वांच्या सहकार्याने व आपण शोधून काढलेल्या उपाययोजनेमुळे मी आज खूष आहे. एकीकडे महात्मा गांधींचे जीवनही वाचवू शकलो आणि दुसरीकडे सुसंगतपणे दलितवर्गाच्या भावी कल्याणाचा व अवश्य त्या संरक्षणाचा प्रश्नही सोडवू शकलो ह्या सर्व वाटाघाटीच्या श्रेयापैकी फार मोठा वाटा महात्मा गांधीना दिला पाहिजे. मी

त्यांना भेटलो तेव्हा आम्हा दोघांच्या विचारांत बरेचसे साम्य आहे असेच मला आढळले; तेव्हा तर माझ्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही, हे कबूल केलेच पाहिजे.” करार झाल्यानंतर काही दिवसांनी आंबेडकर गोलमेज परिषदेच्या तिसऱ्या फेरीसाठी इंग्लंडला गेले. त्या वेळी बोटीवरून 'जनता' या त्यांच्या पत्रासाठी पाठविलेल्या वार्तापत्रात ते म्हणतात, “या डावात अस्पृश्य समाजाची कल्पनातीत सरशी झाली... अस्पृश्यांना मध्यवर्ती कायदे कौन्सिलात पुणे करारामुळे शेकडा १८ जागा मिळाल्याचे पाहून हा आपल्या योजनेला दुर्दैवाने दिलेला एक प्रखर तडाखाच आहे, असे सरकारी अधिकाऱ्यांना व मुत्सद्द्यांना वाढत असल्यास त्यात बिलकुल आश्चर्य नाही!”

२८ सप्टेंबर १९३४ रोजी 'पुणे करार’ स्मृतिदिन साजरा करणारी सभा मुंबईस झाली. त्या प्रसंगी केलेल्या भाषणात बाबासाहेब म्हणाले, “पुणे करार हा अस्पृश्यांच्या इतिहासात एक चिरस्मरणीय असा प्रसंग आहे. या कराराच्या द्वारे आपल्या समाजाने बेदरकार हिंदू समाजास आपले राजकीय अस्तित्व कबूल करण्यास भाग पाडले आहे... पुणे करारान्वये आपल्या समाजास मिळालेले अधिकार आपण योग्य रीतीने उपयोगात आणतो की नाही हे पाहण्याकरिता या दिवशी जमले पाहिजे.” १९३४ पावेतो पुणे करारामुळे जादा जागा (७१ च्या जागी १४८) अस्पृश्यांसाठी राखीव म्हणून सोडाव्या लागल्याबद्दल सवर्ण हिंदू पुढाऱ्यांना वाटणारा क्षोभ व्यक्त झालेला होता व या कराराच्या 'सापळ्या'तून आपण कसे सुटू शकू याचा विचारही काही पुढारी करीत होते असे दिसते. हिंदू पुढाऱ्यांविषयी आंबेडकरांचे उद्गार परत विखारपूर्ण निघू लागले होते. अशा वेळी पुणे कराराविषयी त्यांची भावना स्पृश्य हिंदू पुढाऱ्यांना चितपट करून अस्पृश्यांना मिळवून दिलेली राजकीय सत्तेची सनद याच आशयाची होती, ही गोष्ट ध्यानात घेणे महत्त्वाचे आहे.

पुणे करारामुळे आंबेडकर आणि गांधी यांच्यामधील सर्व मतभेद मिटलेले नव्हते. आंबेडकरांचा भर राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यावर व सत्तेच्या जोरावर अस्पृश्यांची स्थिती बदलण्यावर अधिक होता. पुणे करारानंतरही राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या राजकारणात काँग्रेसची साथ करण्याची भूमिका त्यांनी घेतलेली नव्हती. सवर्ण हिंदूवर मात करण्यासाठी युद्ध करण्याचा त्यांचा पवित्रा व त्याला अनुरूप भाषा कायमच होती. अस्पृश्यता निवारणासाठी गांधीनी जी संस्था काढायचे ठरविले होते, तिचे कामकाज कसे चालावे, त्या संस्थेची सूत्रे कोणाच्या हाती असावीत, संस्थेच्या कामाचा रोख काय असावा, या मुद्द्यांवरून गांधींचा व त्यांचा लवकरच बेबनाव होणे यामुळे अटळच होते. शत्रुत्वाच्या भूमिकेतून आक्रमक हल्ले चढवून हिदू समाजातून अस्पृश्यतेचे निर्मूलन न करता मित्रत्वाच्या भूमिकेतून सवर्णांचे आंतरिक हृदयपरिवर्तन घडवून आणण्याची गांधींची भूमिका होती. अस्पृश्यता हे एक पाप असून सवर्णांनी अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी सेवाकार्य करून पापक्षालन करावयाचे आहे व यासाठी ही नवी संस्था आहे अशी स्पष्टता गांधींनी केली; तर अस्पृश्यांची एक जहाल, संघर्षवादी सुधारक संघटना उभारण्यासाठी, उग्रवादी कार्यकर्त्यांची सेना उभारण्यासाठी गांधी हरिजन कार्यासाठी गोळा करीत असलेल्या पैशाचा विनियोग व्हावा, अशी त्यांची सूचना होती.

या संदर्भात ठक्कर बाप्पा याना १९३२ च्या नोव्हेंबरात लिहिलेल्या पत्रात आंबेडकर म्हणतात, “आपल्या हक्कांसाठी झगडण्यास अस्पृश्य जनतेला हे स्वयंसेवक उत्तेजन देतील व प्रवृत्त करतील आणि सरकारी दरबारी अस्पृश्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी पैशाची व इतर आवश्यक मदतही या स्वयंसेवकांमार्फत अस्पृश्यांना मिळेल अशी व्यवस्था झाली पाहिजे." आपल्याला आता बदललेच पाहिजे. जुन्या समजुतींचा, रूढाचारांचा त्याग केल्याशिवाय आता आपल्याला गत्यंतरच नाही, असा विचार करण्यास भाग पाडणारी परिस्थिती निर्माण झाल्याचे स्पृश्य जनतेच्या जेव्हा प्रत्ययास येईल, तेव्हाच अस्पृश्यांच्या उन्नतीचा मार्ग खुला झाला असे समजता येईल. हिंदू समाजसुधारणेचे व पुनर्रचनेचे गांधी व आंबेडकरांचे मार्ग भिन्न होते.

- ७ -

'पुणे करारा'च्या पार्श्वभूमीवर आंबेडकर काँग्रेसविषयीचा पूर्वीचा अविश्वास व शत्रुत्व सोडून देऊन चळवळीशी हातमिळवणी करतील अशी अपेक्षा काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी राखली असती तर ती गोष्ट स्वाभाविक व उचित होती. काँग्रेसशी मतभेद असल्यामुळे लिबरल मंडळींनी हिंदी राजकारणात आपली वेगळी चूल १९१८ साली मांडली होती. श्रीनिवास शास्त्री, सप्रू, जयकर आदी मंडळी त्यांत प्रमुख होती. त्यांची भूमिका 'सनदशीर घटनात्मक सुधारणावादी' (Constitutional Reformist) या अर्थाने ब्रिटिश राज्यकर्त्यांशी सहकार्य करण्याची असतानाच दुसरीकडे त्यांचे कार्य काँग्रेसविरोधी कधी बनले नाही. काँग्रेसच्या मार्गाविषयी त्यांचे मतभेद असले तरी काँग्रेसच्या राष्ट्रीय बाण्याविषयी त्यांनी कधी शंका घेतली नाही. आंबेडकरांना आपली संघटना व चळवळ स्वायत्त ठेवूनही यासारखी भूमिका घेता आली असती. परस्परविश्वासाचे संबंध व वातावरण टिकवून धरण्याचे महत्त्व गांधीनी बाबासाहेबांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. दुर्दैवाने सामंजस्य, विश्वास यांपेक्षा हमखास खात्री बाळगता येईल अशा संरक्षक तरतुदींनी प्रत्येक गोष्ट पदरात पाडून घेण्याचा आग्रह धरण्याची त्यांची वृत्ती होती. पण व्यवहारात सर्वच गोष्टी घटनात्मक संरक्षक तरतुदींच्या आधारे मिळविता येत नसतात.

पुणे कराराच्या आधारे निवडणुका लढविण्यासाठी आंबेडकरांनी 'इंडिपेंडंट लेबर पार्टी'ची स्थापना केली. अस्पृश्येतर कामगार, मजूर, कुळे, शेतकरी यांना आपल्या पक्षात आणण्यात त्यांना यश आले नाही. या पक्षाच्या व्यासपीठावरूनही त्यांनी काँग्रेसशी वैरच पत्करले. काँग्रेस ही सवर्ण हिंदू संघटनाच केवळ नसून ती भांडवलदार धनिकांची बगलबच्ची संघटनाच आहे अशी टीका भरीला ते करू लागले. राजकारणाच्या पातळीवर दिलेले आव्हान काँग्रेसला स्वीकारावयास हवेच होते. काँग्रेस ही केवळ उच्चवर्णीय सवर्ण हिंदूंची संघटना नाही, मुसलमान, अस्पृश्य, ब्राह्मणेतर, तसेच शेतकरी, कुळे, कामगार अशा विविध समाजघटकांचा तिला पाठिंबा आहे ही गोष्ट निवडणुकांद्वारे सिद्ध करण्याचे व आपले अग्रगण्य व एकमेव राष्ट्रीय संघटना म्हणून असलेले चारित्र्य प्रकट करण्याचे कर्तव्य काँग्रेसला पार पाडावयास हवेच होते. १९३२ ते ३४ या काळात व्हाइसरॉय यानी काँग्रेस संघटना कायमची निकालात काढल्याची शेखी मिरवली होती, तीही खोटी पाडावयाची होती. 'पुणे करारा'ने अस्पृश्यांना जागा दिल्या होत्या व त्या मिळविण्यात आंबेडकरांचा मोठा वाटा होता, हे बरोबर; पण या जागा आंबेडकरांच्या पक्षाला काही बहाल केलेल्या नव्हत्या. किंवा

केवळ अस्पृश्य समाजात कार्य करणाऱ्या राजकीय वळणाच्या अस्पृश्य संघटनांनीच या जागांसाठी निवडणुका लढवाव्यात असा तो करार नव्हता. मॅक्डोनल्ड यांचा निवाडाही हे बंधन घालणारा नव्हता. पण काँग्रेसने या जागांसाठीही आपले उमेदवार उभे करावेत व काँग्रेसी उमेदवार निवडून द्यावेत या दोन्ही गोष्टींनी आंबेडकरांना धक्का बसलेला दिसतो. याने आपला विश्वासघात झाल्याने कराराचा जणू भंग झाल्यासारखे वाटले, असेही दिसते. आपल्या पक्षातील व आपल्याला एकनिष्ठ तेवढेच अस्पृश्य कार्यकर्ते वा अनुयायी तेवढे अस्सल, बाकी सर्व 'लेभागू', (आंबेडकरांचाच शब्द) भ्रष्ट, बदमाश, लाचार, हस्तक अशी त्यांची धारणा आढळते. स्वाभाविकच त्यांची घोर निराशा झाली व काँग्रेस व गांधी यांच्याविषयी त्यांच्या मनात विखार दाटला.

आपल्या अपयशाचे खापर आंबेडकर पुणे करार आणि गांधी व काँग्रेस यांची कुटील नीती यांच्यावर फोडीत राहिले. समर्थ देशव्यापी पक्ष बहुजिनसी घटकांमधून उभारण्यासाठी आवश्यक ते नेतृत्वगुण त्यांच्या ठायी पुरेशा प्रमाणात नव्हते याचे एक ठळक उदाहरण १९३७ च्या निवडणुकांच्या संदर्भातलेच आहे. इंडिपेंडंट लेबर पार्टीच्या वतीने उभे केलेले राखीव जागांसाठीचे सर्व चौदा उमेदवार महार होते. याचा खुलासा करण्याचा प्रसंग आला तेव्हा आंबेडकरांनी केलेला युक्तिवाद अगदी असंमजस होता. वेगवेगळ्या अस्पृश्य जातींचे एकात्म राजकीय संघटन बांधावयाचे होते तर वेगवेगळ्या जातींमधील होतकरू तरुण हेरून त्यांना पुढे आणणे ही एक प्राथमिक आवश्यकता त्यांनी मानावयास हवी होती. स्वतंत्र मजूर पक्षाचे विधिमंडळात एकूण १४-१५ सभासद होते. त्यांच्यांतील एकीबद्दल, त्यांनी बजावलेल्या कामाबद्दल आंबेडकर गौरवाने बोललेले आहेत. मग प्रश्न असा पडतो की, स्वतंत्र मजूर पक्षाची ही वाट सोडून पुढे परत अनुसूचित जातींचाच फक्त राजकीय पक्ष काढण्याचा निर्णय का घेतला? वस्तुस्थिती अशी दिसते की, अभ्यास, बुद्धिमत्ता, वकिली करण्याची हातोटी, युयुत्सु वृत्ती या गुणांच्या जोरावर आंबेडकर प्रवक्तेपण समर्थपणे करू शकत असत. दुसऱ्या बाजूला आपल्या एकमेवाद्वितीय स्वयंसिद्ध पुढारीपणाविषयी ते इतके निःशंक होते की, प्रेषित व त्याच्या भोवतीचे शिष्य/भक्त व विभूतीची पूजा करणारे जनसामान्य ही रचनाच त्याच्या पिंडाला मानवणारी होती. ब्रिटिशांनी त्यांना त्यांच्या साम्राज्यवादी राजकारणात सोयीचे होते तेव्हा तेव्हा प्रवक्तेपण बहाल केले, वा त्यांना उठाव मिळेल अशी पदे देऊ केली. पण आंबेडकर या साऱ्या संधींचा लाभ उठवून समर्थ राजकीय पक्षाची बांधणी करू शकले नाहीत, वा अशी बांधणी करण्याची क्षमता असलेले सहकारी भोवती गोळा करू शकले नाहीत. पण त्यांना निकटवर्ती शिष्य व भक्त मिळाले; त्यांना विभूतिमत्व प्राप्त झाले, देवदेवतांच्या पंक्तीला ते जाऊन बसले.

काँग्रेस पक्ष ही एक राष्ट्रीय आघाडी होती. वर्गविग्रहाच्या मार्गाने समाजवादी क्रांती आणणारा तो पक्ष नव्हता. काँग्रेसच्या हाती ज्या प्रांतांमध्ये १९३७ साली कारभार आला, त्या प्रांतांमध्ये काँग्रेसने आमूलाग्र सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिवर्तनाचा कार्यक्रम हाती घेतला नाही. हिंदी समाजामध्ये उच्चवर्णीयांचे, सरंजामशाही वळणाच्या जमीनदारांचे, बुर्ज्वा भांडवलदारांचे-मालकांचे, मध्यमवर्गीय बुद्धिजीवी उच्चवर्णीयांचे जे प्रभुत्व होते, ते निपटून काढण्याच्या कार्यक्रमावर काँग्रेस निवडून आलेली नव्हती. सामाजिक व आर्थिक न्याय व समता प्रस्थापनेच्या दिशेने वाटचाल करण्याचे आश्वासन आणि उत्पातकारी क्रांती यांच्यात अर्थातच मोठे अंतर होते. क्रांतिकारक भूमिकेमधून

कॉंग्रेसच्या चारित्र्याची, तिच्या राजवटीची तपासणी केली तर टीकेचे पुष्कळ मुद्दे सापडण्यासारखे होते. काँग्रेसी मंत्रिमंडळाच्या कारभारावर या भूमिकेतून परखड टीका काँग्रेसमधीलच समाजवादी विचाराच्या गटांनी काही कमी केली नाही. १९३७ साली मुख्य मुद्दा प्रांतिक पातळीवरील स्वायत्ततेच्या तरतुदीनुसार हिंदी मंडळींनी राज्य चालविण्याचा होता. अद्यापि केंद्रात जबाबदार मंत्रिमंडळाचे तत्त्व स्वीकृत व्हावयाचेच होते. आंबेडकरांनी काँग्रेसच्या 'उजवे'पणाला धरून केलेली टीका, वेगळ्या अंगाने व वेगळ्या संदर्भात गांधींनाही मान्य झाली असती.

पण काँग्रेसचा जय म्हणजे ब्राह्मणशाहीचा (पेशवाईचे पुनरुज्जीवन या अर्थाने) जय किंवा काँग्रेसच्या हाती राज्य म्हणजे अस्पृश्यांना गांजणाऱ्यांच्या हाती राज्य ही टीका अन्याय्य होती. काँग्रेसच्या राज्यामुळे 'इस्लाम खतरेमें है' असा प्रचार मुस्लिम लीग उत्तरप्रदेशात करीत होती; मुसलमानांचा मोठा छळ, मोठी दडपणूक चालली आहे असा आरडाओरडा करीत होती. मुसलमानांच्या मनात भीती उत्पन्न करून त्यांना लीगच्या पाठीशी संघटित करण्याचा तो प्रयत्न होता. आंबेडकरांचीही नीती काही प्रमाणात हीच होती असे त्यांच्या त्या काळातील भाषणांवरून आढळून येते. बागुलबोवा उभा करण्याचा हा प्रयत्न होता. आंबेडकर काँग्रेसच्या 'मायावी जाळ्या'मध्ये अस्पृश्यांनी फसू नये म्हणून तऱ्हेतऱ्हेच्या युक्तिवादाने व दृष्टांतांच्या आधारे श्रोत्यांना काँग्रेसचे भय घालताना पाहावयास मिळते. एकच उदाहरण आपण घेऊ : १९३८ सालच्या एका व्याख्यानात आंबेडकर म्हणतात, “मला तुम्ही असे सांगा की, गावातील मारवाडी किंवा सावकार याने ४ आण्याची काँग्रेसची वर्गणी भरली किंवा गांधी टोपी डोकीवर चढवली म्हणजे तो आपला देहस्वभाव कसा विसरू शकेल? तो आपल्या गरीब कुळांकडून व्याज उकळल्याशिवाय कसा राहील? आणि तुमच्या माना मुरगाळणे तो कसा सोडून देईल? आणि आज काँग्रेस सांगत आहे की आम्ही सावकारांचे व गरिबांचेही हित साधणार आहोत. मांजर व उंदीर या दोघांनाही ती एके ठिकाणी कशी वागवणार व मांजराच्या पुढ्यात उंदीर ठेवून उंदराचा जीव कसा वाचवणार?”

युक्तिवाद व दृष्टांत दोन्ही मोठे मार्मिक, प्रभावी व बिनतोड वाटतात, आंबेडकरांच्या टीकेत तथ्य आहेही. पण यावर असेही म्हणणे शक्य होते की, जो मारवाडी किंवा सावकार काँग्रेसची पताका खांद्यावर घेऊन संघटनेत सामील होई, प्रसंगी चळवळीत तुरुंगवासही भोगे, त्याचे वर्तन, पूर्वीच्या त्याच्याच वर्तनाच्या तुलनेत, वेगळे होत असल्याचा लोकांचा अनुभव होता. जे काँग्रेसमध्ये नाहीत अशा इतर पक्षांतील 'मारवाडी-सावकारां'च्या तुलनेत तर लोकांना फरक जास्तच ठळकपणे जाणवे; म्हणून व्यवहारात दृष्टांत पूर्ण खराही ठरत नव्हता आणि साऱ्याच दृष्टांतांची हीच गोष्ट असते.

- ८ -

स्वतंत्र मजूर पक्षाचा प्रयोग खऱ्या अर्थाने यशस्वी झाला नाही. व्यवहारात तो जागोजागच्या महाराष्ट्रीय महार जातीयांचाच मुख्यत्वेकरून पक्ष राहिला असे दिसून येते. निवडणुकांमध्ये अपेक्षेप्रमाणे आपले उमेदवार निवडून आणणेही त्यांना जमले नाही. एक प्रकारची निराशा त्यांच्या मनात दाटत आली असेल. असे म्हणण्याचे कारण असे

की, काँग्रेसवर तोंडसुख घेण्याच्या बरोबर, पुणे कराराचे मूल्यमापन बदललेले आढळते. आपण मिळविलेला एक मोठा नेत्रदीपक विजय असे म्हणण्याऐवजी दडपणापुढे काही न चालून गांधींचा जीव वाचविण्यासाठी अनिच्छेने पत्करावी लागलेली ती एक आत्मघातकी तडजोड होती असे आता ते म्हणू लागले. त्यांचा खरा राग, काँग्रेसने अस्पृश्यांसाठीच्या राखीव जागा लढवाव्यात आणि मंत्रिमंडळामध्ये त्यांच्या निवडीचा एखादा तरी अस्पृश्य आमदार मंत्री म्हणून घेतला जाऊ नये या दोन कारणांनी असावा असे त्यांच्या डिसेंबर १९३९ मधील एका वक्तव्यावरून वाटते.

लवकरच आंबेडकर मुस्लिम लीगशी हातमिळवणी करून काँग्रेसच्या विरोधात राजकारण करण्यास राजी झाले. मुसलमानांच्या घातक अराष्ट्रीय राजकारणाची फोड आपणच पूर्वी पुष्कळ केली आहे ही गोष्ट ते विसरले. ज्या पुणे कराराला ते आता नावे ठेवीत होते त्या कराराने किती तरी अधिक जागा अस्पृश्य समाजाच्या वाट्याला आल्या होत्या. इतकेच नाही तर मुंबई इलाख्यात या जागांपैकी बव्हंश जागांवर त्यांचीच माणसे निवडून आली होती, ही गोष्टही ते विसरले. गोलमेज परिषदेने वा १९३५ च्या कायद्याने त्यांच्या पदरात सत्तेमध्ये मोठा वाटा टाकला होता आणि तो काँग्रेसने काढून घेतला होता अशातली गोष्ट नव्हती, हेही ते विसरले. १९२८ साली सायमन कमिशनशी संलग्न मुंबई प्रांतिक कमिटीच्या अहवालाला जोडलेल्या भिन्नमतपत्रिकेत त्यांनी काँग्रेस-लीग यांच्यामधील 'लखनौ करारा 'चे वाभाडे काढले होते. त्याच कराराचे आता ते कौतुक करू लागले. 'पाकिस्तान'च्या मागणीच्या राजकारणाचा एक भाग म्हणून १९३९ साली काँग्रेसने सत्तात्याग केला तो दिवस जीनांनी 'मुक्तिदिन' म्हणून साजरा केला. या प्रसंगात आंबेडकरही सहभागी झाले. या प्रसंगी केलेल्या भाषणातील पुढील युक्तिवाद आंबेडकर कोणत्या टोकाला गेले होते त्याचा निदर्शक आहे : “अल्पसंख्याकांचा प्रश्न समेटाने हातावेगळा करण्यास गांधीचा लय (?) लागत नाही. ब्रिटिश सरकारने आपली मागणी मान्य केली नाही तर आपण सत्याग्रह सुरू करू, अशी भाषा ते बोलू लागले आहोत. पण मी वेळीच त्यांना इशारा देत आहे. मिळकतीच्या बाबतीत तंटा चालू असता इस्टेटीची व्यवस्था नीट ठेवण्याकरिता कोर्ट रिसीव्हरची नेमणूक करते. हिंदुस्थान स्वराज्याबाबत ब्रिटिश सरकार हे अशा रिसीव्हरच्या जागी अधिष्ठित आहे. या रिसीव्हरच्या हातून संयुक्त मिळकत आपल्या वाट्यास यावी म्हणून रिसीव्हरला सतावण्याची कोणतीही 'कृती' अल्पसंख्याकांच्या वाजवी हक्कांविरुद्ध उठाव म्हणूनच गणली जाईल आणि त्याचे पर्यवसान असे होईल की आपणाला योग्य न्याय मिळावा म्हणून रिसीव्हरच्या पारड्यात अल्पसंख्याकांना आपले बळ घालावे लागेल आणि त्या घटनेला जबाबदार काँग्रेसच राहील.”

पुणे करार झाल्यानंतर आंबेडकरांनी अनेक प्रसंगी बोलताना असे उद्गार काढले होते की, अस्पृश्यांसाठी जे राजकीय हक्क व विशेषाधिकार प्राप्त करून घ्यावयाचे होते ते आता आपण मिळविले असून यापुढे एका समाजघटकाच्या वतीने संकुचित राजकारण न करता ते यापुढे साऱ्या देशाचे राजकारण करणार. त्यांची ही आकांक्षा अगदी रास्त होती. स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या स्थापनेने त्यांनी याची जाणीवपूर्वक सुरुवातही केली होती; पण १९३९ साली ते परत अस्पृश्यांच्या वतीने राजकारण करण्याच्या भूमिकेवर आले.

वेगवेगळ्या हिंदी राजकीय पक्षोपपक्षांच्या पुढाऱ्यांचे मत न घेताच १९३९ साली व्हाइसरॉय यानी हिंदुस्थान

दोस्तराष्ट्रांच्या बाजूने युद्धात उतरत असल्याचे जाहीर केले. ब्रिटिश साम्राज्यातील एक वसाहत हाच हिंदुस्थानचा दर्जा आहे असे आपण मानतो हीच गोष्ट व्हाइसरॉयनी आपल्या कृतीने उघड केली. हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य देण्याची भाषा किती दांभिक होती हेच यावरून सिद्ध होते असे कारण पुढे करून काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळांनी व विधिमंडळ सभासदांनी राजीनामे दिले. स्वतंत्र मजूर पक्षाचे धोरण स्पष्ट करताना आंबेडकरांनी म्हटले की, व्हाइसरॉयनी परस्परनिर्णय केला ही गोष्ट खेदजनक आहे खरी; पण सारासार विचार करता, या प्रसंगी युद्धकार्यात सरकारला पूर्ण सहकार्य देणे योग्य होईल असे पक्षाचे मत आहे. काँग्रेसने राजीनामे दिले असले तरी या युद्धात इंग्लंडची बाजू न्यायाची आहे व म्हणून युद्धप्रयत्नात खीळ बसेल अशा प्रकारचे आंदोलन सुरू न करण्याचे काँग्रेसचे धोरण होते. मात्र, युद्धाचे कारण पुढे करून सरकारने विचार, भाषण व लेखनस्वातंत्र्यावर जे निबंध परस्परवटहुकूम काढून लादले होते त्यांचा निषेध न करता गप्प बसणे अयोग्य होईल असा विचार करून काँग्रेसने १९४० साली वैयक्तिक सत्याग्रहाचे आंदोलन चालविण्याचा निर्णय केला.

काँग्रेसच्या या निर्णयाची टीकाटिप्पणी करणारे पत्र आंबेडकरांनी 'टाइम्स ऑफ इंडिया'त प्रसिद्ध केले. काँग्रेसच्या निर्णयाची कारणमीमांसा करताना त्यांनी म्हटले, “विस्तारित कार्यकारी मंडळामध्ये बिगरकाँग्रेसी पक्षांना व अल्पसंख्य जमातींना समाविष्ट करून घेऊन देशाचा कारभार चालविण्याच्या प्रस्तावापासून व्हाइसरॉयना परावृत्त होण्यास भाग पाडण्याच्या उद्देशानेच काँग्रेसने एकाएकी ही लढ्याची घोषणा केली आहे. काँग्रेस देशाच्या मुक्तीसाठी लढा पुकारीत आहे ही गोष्ट शुद्ध बनवाबनवीची आहे. सत्तेची सारी सूत्रे आपल्या हातात घेण्यासाठी काँग्रेसचा सारा झगडा आहे.”

सत्ताच काँग्रेसला हवी होती तर ती आपखुषीने तिने सोडली नसती; काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळांच्या कारभारावर ब्रिटिश शास्ते समाधानी होते. पण समजा की काँग्रेसने सत्याग्रह सुरू करण्यामागे हा हेतू होता, तरी त्यात गैर काय होते? काँग्रेसने सत्ता सोडली तेव्हा या सुवर्णसंधीचा फायदा घेऊन काँग्रेसला नेस्तनाबूत करावयास आंबेडकर हे जीना, रामस्वामी नायकर आदींबरोबर युती करायला सरसावले होतेच. काँग्रेस हाही एक राजकीय पक्षच होता. दुसरी गोष्ट अशी की, १९३७ च्या निवडणुकांनी काँग्रेस हा सर्व जातिजमातींचा पाठिंबा असलेला एकमेव राष्ट्रव्यापी व राष्ट्रीय पक्ष आहे ही गोष्ट पुरेशी सिद्ध झाली होती. अशा पक्षाने सत्ता हाती घेण्याचे राजकारण करणे हे गैर ठरायचे कारण नव्हते. किंबहुना मुस्लिम लीगचीदेखील निवडणुकीत जी दुर्दशा झाली होती, तिने मुस्लिम लीगसकट सर्व संघटनांची व पुढाऱ्यांची अप्रातिनिधिकता जाहीर झालेली होती. गोलमेज परिषदेत गांधींनी केलेल्या विधानांची पुष्टी होत होती.

आपापल्या समाजांचे वा जमातींचे आपण एकमेव प्रतिनिधी व प्रवक्ते आहोत हा दावा व्यवहारात शाबीत होईल अशा प्रकारे आपले अभेद्य, एकमुखी संघटन कसे उभे करावयाचे असा पेच जीना, आंबेडकर, सावरकर, नायकर आदी पुढाऱ्यांसमोर होता. काँग्रेसच्या राजीनाम्याने सत्तास्थानी निर्माण झालेल्या अवकाशाचा फायदा उठवून ही गोष्ट साधण्याचा डाव टाकण्याची या पुढाऱ्यांची इच्छा होती. ब्रिटिशांचीही, विशेषतः येथील सनदी नोकरशाहीची याला अनुकूलता होती. या संधीचा फायदा उठविण्यासाठी आंबेडकर उत्सुक होते. व्हाइसरॉयनी त्यांच्या कार्यकारी मंडळाचा विस्तार केला तेव्हा त्यावर अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधींची नेमणूक केली नाही तेव्हा, लढयाची भाषा करण्याबद्दल काँग्रेसला

फैलावर घेणाऱ्या आंबेडकरांनीही कोणती भाषा वापरली ते पाहण्यासारखे आहे. व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळावर अस्पृश्यांचा एक पण प्रतिनिधी न घेतल्याने अस्पृश्य जमातीचा विश्वासघात झालेला आहे. इंग्रजांची ही नीच करणी आहे, अशा प्रकारची टीका आंबेडकरांनी केली आहे. ही टीकाटिप्पणी केल्यानंतर आठवडाभरातच महार वतनाशी संबंधित 'जुडी' नावाच्या करामध्ये सरकारने केलेल्या वाढीविरुद्ध अटीतटीचा लढा देण्याचा आदेश आंबेडकर देतात ही गोष्ट बोलकी आहे. अस्पृश्य जमातीच्या सर्व वेगवेगळ्या पुढाऱ्यांना एकत्र आणून एक समर्थ संघटना निर्माण केल्याखेरीज अस्पृश्य जमातीला मुसलमान जमातीच्या बरोबरीने हिंदी समाजाचा तिसरा प्रमुख घटक (हिंदू, मुसलमान हे इतर दोन) म्हणून मान्यता मिळवून घेता यावयाची नाही ही जाणीव आंबेडकरांना तसेच इतरही काँग्रेसेतर अस्पृश्य पुढाऱ्यांना झाली. १९४२ साली राजकीय पेचप्रसंगावर तोडगा काढण्यासाठी ब्रिटिश मंत्रिमंडळातील एक सभासद सर स्टॅफर्ड क्रिप्स भारतात आले. त्यांनी केलेल्या शिष्टाईला यश आले नाही. त्यांनी मुस्लिम लीग व काँग्रेस या दोन पक्षांच्या पुढाऱ्यांशीच वाटाघाटी केल्याने आंबेडकरांचा संताप झाला. खरोखर सत्तांतर करावयाची वेळ येईल त्या वेळी ब्रिटिश आपली काय गत करणार याची त्यांना विदारक जाणीव झाली. क्रिप्स शिष्टाईने ही गोष्टही प्रथमच निर्विवादपणे स्पष्ट केली की ब्रिटनच्या साम्राज्याचा मावळण्याचा समय आला आहे.

या सुमारास, म्हणजे १९४१-४२ या काळात, त्यांची व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळावर नेमणूक होण्याअगोदरच्या दिवसांत, आपल्या राजकारणाची चहूबाजूंनी कोंडी झाल्याची तीव्र जाणीव आंबेडकरांना झाली आणि त्यांचा धीर सुटल्यासारखा झाला. गांधी व काँग्रेसबद्दल सर्व प्रकारचे आरोप वर्षानुवर्षे करीत राहून, काँग्रेसला खच्ची करण्याच्या डावपेचात ब्रिटिश व मुस्लिम नेते यांची साथ करून काँग्रेसजनांचे शत्रुत्व विकत घेतले होते. ब्रिटिश राज्यकर्ते व मुस्लिम पुढारी या दोघांनाही अस्पृश्यांची खरी कदर नव्हती, पर्वाही नव्हती. वास्तविक आंबेडकरांना मनोमन आतमध्ये ही गोष्ट माहीत होती, हे त्यांच्या वेळोवेळच्या विश्लेषणावरून दिसून येते. सत्ता हस्तांतरित करण्याच्या वेळी काँग्रेस व लीग या दोन संघटनांचाच विचार घेतला जाणार म्हटल्यावर, अस्पृश्य समाजाचे भवितव्य काँग्रेसच्या हातात स्वराज्यात राहणार ही गोष्ट स्पष्ट झालो. त्यांनीच अनेक वर्षे केलेल्या पूर्वग्रहदूषित विषारी प्रचाराने त्यांचीदेखील इतकी पकड घेतली होती की, काँग्रेस ही वास्तवात कोणत्या प्रकारची संघटना आहे हे जाणून घेण्याचा डोळसपणा त्यांच्या ठायी उरला नव्हता. धीर सुटून सशस्त्र उठावाची भाषा करण्यापर्यंत ते गेले.

जुलै १९४२ नंतर चार वर्षे बाबासाहेब व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळामध्ये मजूर खाते सांभाळीत होते. यांपैकी तीन वर्षे काँग्रेसचे पुढारी तुरुंगातच होते. ‘चले जाव आंदोलना’च्या संदर्भात हिंदुस्थानच्या स्वराज्याची घटना करण्याचे काम स्थगित होते. अस्पृश्यांचा प्रतिनिधी केंद्रीय सरकारचा एक सभासद म्हणून घेतला गेला याचा आंबेडकरांनी असा अर्थ लावला की सरतेशेवटी आपले राजकारण यशस्वी झाले आहे. यापुढच्या त्यांच्या मांडणीमध्ये हिंदू, मुस्लिम व शेड्यूल्ड कास्ट्स (अस्पृश्य) हे तीन समाजघटक स्वराज्यात सत्तेचे वाटेकरी असले पाहिजेत याविषयी आग्रह जसा आढळतो, तसे त्यांनी हे गृहित धरल्यासारखेही दिसते. अस्पृश्यांची लोकसंख्या सहा कोटी आहे असे त्यांच्या प्रतिपादनामध्ये येते.

जुलै १९४२ मध्ये नागपूर येथे भरलेल्या अखिल भारतीय शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशनच्या पहिल्या अधिवेशनातले ठराव पाहिल्यास त्यांच्या असुरक्षिततेच्या भावनेची व अविश्वासाची व्याप्ती किती मोठी होती ही गोष्ट दिसून येते. घटनात्मक तरतुदींद्वारा दलितांची वेगळी खेडी वसविली जावीत व त्यासाठी शासनाने दरवर्षी ५ कोटी रुपये काढून ठेवावेत अशी मागणी ठरावाद्वारे केलेली होती. मुख्य ठरावाद्वारे, घटनेतील तरतुदींद्वारा, अस्पृश्यांच्या प्राथमिक व उच्चशिक्षणासाठी ठराविक रक्कम अग्रक्रमाने खर्च करण्याचे बंधन घातले जावे, प्रांतिक व केंद्रीय सरकारांमध्ये अस्पृश्यांची संख्या, गरज व महत्त्व यांच्या प्रमाणात त्यांना मंत्रिपदे देणे बंधनकारक असावे, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये याच कसोटीवर त्यांना प्रमाणशीर जागा दिल्या जाव्यात, न्यायखाते, पोलिस व महसूल खात्यांमध्ये त्यांना ज्या प्रमाणात जागा देण्याचे निश्चित होईल, तेवढ्या प्रमाणात दहा वर्षांच्या आत जागा भरल्या जाव्यात, याच कसोटीवर स्थानिक स्वराज्य संस्था व विधिमंडळे यांच्यात अस्पृश्यांना प्रतिनिधित्व राखीव असावे, या प्रतिनिधींची निवड विभक्त मतदारसंघाच्या पद्धतीने व्हावी आणि लोकसेवा आयोगांवर (प्रांतिक व केंद्रीय) त्यांना प्रतिनिधित्व असावे, अशी मागणी केलेली होती. अशी घटना ब्रिटिश असतानाच केली जायला हवी हे त्यांच्या लक्षात आलेले होतेच. एकदा ब्रिटिश गेल्यावर, काँग्रेसच्या (व पर्यायाने येथील इतर समाजघटकांच्या) स्वेच्छापूर्वक दिलेल्या समंजस होकाराच्या अभावी, परकीय सत्तेच्या दडपणाखाली केलेल्या घटनेत तरतूद केली आहे म्हणून त्यांची अंमलबजावणी होईल याची हमी कोणती होती? याला आंबेडकरांपाशी खरे उत्तर एकच होते. हिंदुस्थानला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी अस्पृश्य समाज उत्सुक नाही असे ते पुनःपुन्हा सांगताना आढळतात. घटनात्मक तरतुदींची अंमलबजावणी होत आहे हे पाहण्यासाठी ब्रिटिशांच्या हाती अंतिम सूत्रे राहायला हवीत या दृष्टीने ते अखेरपर्यंत वसाहतीच्या स्वराज्यापलीकडे काही मागणे कसे आवश्यक नाही हे पटवून द्यायचा प्रयत्न करीत होते, असे तर नाही?

- ९ -

१९४५ साली, महायुद्ध संपल्यावर, इंग्रजांनी भारतावरचे राज्य सोडावयाची तयारी चालविली. गोलमेज परिषदेच्या धर्तीवर वेगवेगळ्या पक्षोपक्षांच्या व गटांच्या पुढाऱ्यांची बैठक व्हाइसरॉय वेव्हेल यानी बोलावली; पण गोलमेज परिषदेवेळचाच अनुभव परत आला. एकमत होणे अशक्य होते; पण या वेळी सत्ता हाती राखण्याचे एक समर्थन म्हणून या मतमतांच्या मागण्यांच्या गलबल्याचे प्रदर्शन घडवीत राहण्यात ब्रिटिशांना रस नव्हता. सत्ता लवकरात लवकर हस्तांतरित करावयाची होती. सत्ता हाती घेऊन ती राबवू शकेल असे काँग्रेस व मुस्लिम लीग हे दोनच पक्ष होत ही गोष्ट १९४६ सालच्या निवडणुकांमधून उघड झाल्यावर वाटाघाटी या दोन पक्षांच्या नेत्यांबरोबरच करणारे धोरण ब्रिटिशांनी अंगीकारले. अस्पृश्य जमातीचे हितसंबंध समाधानकारकरीत्या संरक्षित राहतील अशी खात्री झाल्याखेरीज, या जमातीच्या संमतीशिवाय सत्ता हस्तांतरित केली जाणार नाही असे वेळोवेळी ब्रिटिश सरकारने व व्हाइसरॉयनी जाहीर केले होते. १९४६ च्या निवडणुकांमध्ये अस्पृश्य जातींसाठीच्या राखीव जागा मोठ्या बहुसंख्येने आंबेडकरांच्या पक्षाने जिंकल्या असत्या तर ब्रिटिशांना वाटाघाटींच्या वेळी आंबेडकरांना जीनांच्या बरोबरीने स्थान कदाचित द्यावेही लागले असते; पण मुसलमानांचा एक अपवाद सोडता, अस्पृश्य, ब्राह्मणेतर, सवर्ण आदिवासी हे वेगवेगळे समाजघटक

काँग्रेस हाच आपला पक्ष मानतात हे निर्विवादपणे सिद्ध झाल्याने, काँग्रेस आपले हितसंबंध सुरक्षित राखील व काँग्रेसच्या हाती सत्ता जाण्यास आपली संमती आहे, असा कौल अस्पृश्यांनी दिला हा युक्तिवाद ब्रिटिशांना करता येत होता. आम्ही आमचे अभिवचन पाळले आहे असे ते म्हणू शकत होते. अखेरचा निर्वाणीचा प्रयत्न करण्यास १९४६ साली आंबेडकर इंग्लंडला गेले. तेव्हा, आता तुम्ही काँग्रेसशी जुळवून घेणे बरे, असा सल्ला त्यांना मिळाला असावा.

'मोठा विजय' म्हणून आंबेडकरांनी वर्णन केलेल्या पुणे कराराचा पूर्ण आदर करून काँग्रेसने अस्पृश्यांच्या राखीव जागांवर आपले उमेदवार निवडून आणले होते. फक्त उमेदवार निवडीच्या आधीच्या फेरीतील अस्पृश्यांच्या मतांचा हिशेब मांडला तर काय चित्र दिसते ते आंबेडकरांनी मांडून दाखविले. त्यांच्या म्हणण्यानुसार काँग्रेसला अस्पृश्यांची मते बहुसंख्येने पडली नव्हती. १९३७ च्या निवडणुकीच्या संदर्भातील हा त्यांचा युक्तिवाद स्वीकारला तरी, काँग्रेसेतर अस्पृश्य उमेदवार व पक्ष त्यांच्या तुलनेत अस्पृश्यांमध्येही काँग्रेस हाच देशव्यापी व सर्वांत मोठा पक्ष होता हीच गोष्ट दिसून येत होती. एकूण राखीव जागांपैकी ७३ जागा वास्तविक कॉंग्रेसला मिळाल्या होत्या. आंबेडकर हे प्रभावी प्रवक्ते असले तरी, त्यांनी वेळोवेळी केलेली वक्तव्ये व घेतलेल्या भूमिका अस्पृश्य समाजातील सर्व जातींना एका राजकीय संघटनेत बांधण्याच्या दृष्टीने समाधानकारक ठरल्या नव्हत्या. उलटपक्षी, काँग्रेस आपल्या पद्धतीने अस्पृश्य समाजातील पुष्कळांपर्यंत पोहोचू शकली होती. अस्पृश्य गणल्या जाणाऱ्या वेगवेगळ्या जातींमधील भेदाभेद, दुरावा, वैमनस्य इत्यादी गोष्टींचा फायदा काँग्रेसला मिळाला नाही असे नाही. पण हे आंतर्विरोध ध्यानात घेऊन आपला पक्ष बांधण्याचे आव्हान आंबेडकरांनाही पेलता आले नाही, ही गोष्ट त्यामुळे झाकली जात नाही. तात्पर्य असे की, १९४६ साली प्रातिनिधिकतेच्या कसोटीवर सत्तांतराच्या वाटाघाटींच्या वेळी आंबेडकरांना एकमेवाद्वितीय असे स्थान प्राप्त होऊ शकले नाही.

१९४६-४७ साली आणखी एक गोष्ट स्पष्ट झाली. लीगच्या राजकारणाची अंतिम परिणती देशात ऐक्यभावनेने राज्य चालणे अशक्य होण्यात अनिवार्यपणे झालेली आहे, ही गोष्ट होय. काँग्रेसला काटशह म्हणून मुस्लिम लीगला जोपासत असताना याची कल्पना ब्रिटिश अंमलदार व राजकारणी यांना आली नव्हती. 'घटनात्मक संरक्षक तरतुदी'मधून कोणते भूत मानगुटीला बसते ते लक्षात आल्यावर, आंबेडकरांच्या याच स्वरूपाच्या योजनांचे स्वागत पूर्वीसारखे झाले नसल्यास आश्चर्य नाही; कारण १९४२ नंतरच्या आंबेडकरांच्या मागण्या व योजना हिंदुस्थानची आणखी एक फाळणी करण्याच्याच वळणाने जाणाऱ्या होत्या. (रामस्वामी नायकरांच्या द्राविडीस्तानच्या योजनेलाही आंबेडकरांनी आपली अनुकूलता दर्शविली होती हे येथे ध्यानात घ्यावे.) जीनांच्या 'डायरेक्ट अॅक्शन'च्या 'पाकिस्तान' पदरात पाडून घेण्याच्या संदर्भातील आडमुठ्या राजकारणाचा एक अनपेक्षित परिणाम असा झाला की, उरलेल्या हिंदुस्थानवर एकच राज्यसत्ता व तीही काँग्रेसची, प्रस्थापित होण्याची इष्टता व आवश्यकता ब्रिटिशांच्या मनावर ठसली. अशा स्थिर व समर्थ केंद्रीय सत्तेच्या निर्मितीत त्यांचा राजनैतिक हितसंबंध उत्पन्न झाला. आधी त्यांनी संस्थानिकांना स्वतंत्र होता यावे म्हणून मोकळीक ठेवून तसे करण्यास प्रच्छन्न प्रोत्साहन दिले होते; पण अगदी अखेरच्या टप्प्यात ब्रिटिशांनी आपली भूमिका साफ बदलली आणि संस्थाने विलीन व्हावीत यासाठी माऊंटबॅटन यानी आपले वजन वापरले.

आंबेडकरांच्या मागण्या व योजना ब्रिटिश राजकारणी नेत्यांनी उचलून धरल्या नसत्या तर ते स्वाभाविकच होते.

स्वातंत्र्य मिळणार व काँग्रेसच्या हाती सत्ता येणार असे म्हटल्यावर सर्वनाश ओढवणार असे आंबेडकरांना वाटले. घटना समितीवर ते बंगालमधून निवडून आले होते. फाळणीमुळे त्यांना ती जागा गमवावी लागणार होती. काँग्रेसची व गांधींची त्यांनी इतकी वर्ष इतक्या तहांनी जहरी व कुत्सित टीकाटिप्पणी केली होती की राजकारणातून त्यांची उचलबांगडी होत असेल तर 'सुंठीवाचून खोकला गेला' असे काँग्रेसच्या पुढारी मंडळींनी समाधानाने म्हणावे अशी परिस्थिती होती आणि असेच काही घडेल, आपणावर सूड उगविला जाईल अशीच आंबेडकरांचीही भीती व अपेक्षा होती.

स्वतंत्र हिंदुस्थानचे पहिले मंत्रिमंडळ हे पक्षीय मंत्रिमंडळ नसावे, ते राष्ट्रीय मंत्रिमंडळ असावे अशी कल्पना मुळात कोणाची असेल ते असो; पण ती मान्य झाल्यावर जी यादी बनली ती जेव्हा गांधींपुढे ठेवली गेली तेव्हा, त्यात आंबेडकरांचे नाव नाही, हे पाहिल्यावर त्यात आंबेडकरांचा समावेश असायलाच हवा असे गांधींनी म्हटल्याची हकीकत माऊंटबॅटन यांचा हवाला देऊन सांगण्यात आलेली आहे. राष्ट्रीय सरकार आंबेडकरांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही असे ठामपणे म्हणण्याचा मोठेपणा गांधींखेरीज अन्य कोणत्याच काँग्रेसच्या वा हिंदी पुढाऱ्याच्या ठायी नव्हता असे म्हणणे अन्यायकारक होईल. पण गोलमेज परिषदेतील खटका ध्यानात असलेल्या गांधींच्या मनात ही गोष्ट येणे तर स्वाभाविकच होते. जयकरांच्या राजीनाम्याने रिकाम्या झालेल्या जागी मुंबई प्रांतिक असेंब्लीतील काँग्रेस पक्षाने आंबेडकरांना बिनविरोध निवडून दिले. (आंबेडकरांचा समावेश घटनासमितीत व मंत्रिमंडळात असावा ही सूचना जयकरांची असू शकेल.) आंबेडकर पहिल्या राष्ट्रीय मंत्रिमंडळात कायदेमंत्री झाले. राज्यघटना तयार करण्याच्या कामाची जबाबदारी राष्ट्राच्या वतीने त्यांच्यावर सोपविण्यात आली.

काँग्रेस व गांधी यांच्याविषयीचा आंबेडकरांचा निवाडा न्याय्य नव्हता एवढे तर नक्कीच. काँग्रेसने वा गांधींनी आंबेडकरांवर व्यक्तिशः वा अस्पृश्य समाजावर, त्यांना मंत्रिपद देऊन उपकार केले नव्हते हेही तेवढेच खरे. आपल्या राजकीय हक्कांविषयी अस्पृश्यांमध्ये जागृती घडवून आणून, राज्यसत्तेत योग्य वाटा मिळण्याचे महत्त्व ठरविण्याचे कार्य सातत्याने तीस-पस्तीस वर्ष करून त्यांनी त्या पदावर आपला हक्क प्रस्थापित केला होता. अस्पृश्य समाजामध्ये त्यांच्याइतकी विद्वत्तेची दुसरी व्यक्ती नव्हती; इतकेच नाही तर भारतातील प्रखर बुद्धिमान पंडितांमध्ये त्यांची सहज गणना होत होती. त्यांना मंत्रिपद देऊन काँग्रेसने राष्ट्रीय मंत्रिमंडळाचा मान वाढविला होता.

- १० -

कोणत्याही समाजात एखाद्या जातिजमातीची, समूहाची जी सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक स्थिती-परिस्थिती असते, तिचा अंगभूत संबंध सत्तेचे वाटप त्या समाजात कोणाकोणामध्ये कसकसे झालेले आहे याच्याशी पोहोचतो; म्हणून पददलित समाजाचा उद्धार व्हावयाचा असेल तर, राजकीय सत्तेचा वाटा पुरेशा प्रमाणात त्या समूहाच्या पदरात पडायलाच हवा, हा मुद्दा आंबेडकरांनी लावून धरला ही त्यांची मोठी कामगिरी व त्यांचे विशेष योगदान म्हणावयास हवे.

पण अशी कोणतीही पुनर्रचना करीत असताना जर बृहद् समाजाचे/राष्ट्राचे ऐक्य कायम ठेवावयाचे असेल वा त्याहीपेक्षा एकराष्ट्रीयत्व निर्माण करावयाचे असेल जातीयवादी फुटीर भूमिकेतून परस्थ शक्तींच्या भरवशावर व घटनात्मक तरतुदींच्या क्लृप्तीने ही पुनर्रचना न करता, परिवर्तनाचे जोमदार प्रवाह समाजाच्या सर्व थरांमध्ये व घटकांमध्ये निर्माण करून अशा पुनर्रचनेला हात घालावा लागतो व तसा घालता येतो ही गोष्ट काँग्रेसने आपल्या प्रदीर्घ कारकीर्दीत दाखवून दिली ही स्वातंत्र्यपूर्व काळातील काँग्रेसची मोठी कामगिरी व तिचे विशेष योगदान म्हणायला हवे.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, रायटिंग्ज अँड स्पीचेस, खंड १ व २ (संपादन : वसंत मून), शिक्षण खाते, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९७९ व १९८२.

२) सोर्स मटेरियल ऑन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अँड द मूव्हमेंट ऑफ अन्टचेबल्स, खंड १, (संकलन : डॉ. भा. ग. कुंटे) शिक्षण खाते, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९८२.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, खंड १ ते ६ (संपादक प्रा. मा फ. गांजरे), अशोक प्रकाशन, नागपूर, १९७४-७७.

४) बी. आर. आंबेडकर, मि. गांधी अँड द इमॅन्सिपेशन ऑफ अन्टचेबल्स, थँकर्स, मुंबई, १९४३.